

Łukasz Musiaka

Przemiany morfologiczne małego miasta na przykładzie Nowego Stawu

W artykule dokonano próby określenia przemian przestrzennych małego miasta, jakim jest Nowy Staw na Żuławach Wiślanych. Wydzielono okresy w rozwoju morfologicznym i funkcjonalnym oraz zaprezentowano najważniejsze determinanty, które miały wpływ na jego fizjonomię i morfologię. Nowy Staw ma genezę średniowieczną i od wieków odgrywał istotną rolę gospodarczą w delcie Wisły. Przede wszystkim była to rola handlowa i obsługi lokalnego zaplecza rolniczego. Pełnione funkcje znalazły swoje odzwierciedlenie w infrastrukturze, fizjonomii i rozplanowaniu przestrzennym. O specyfice miasta świadczą m.in.: zachowany lokacyjny układ przestrzenny, gotycka fara i ewangelicki zbór, zabudowa mieszkalna z XIX i XX w., zabytkowe obiekty przemysłowe oraz wiejskie zagrody. Ta mozaika nawarstwień historycznych, widoczna w postaci współczesnego krajobrazu kulturowego, nie została całkowicie zniszczona w wyniku drugiej wojny światowej ani powojennego okresu inwestycji komunalnych. Stanowi cenne dziedzictwo przeszłości, ale również potencjał i wyróżnik kulturowy miasta. Przemiany funkcjonalne, fizjonomii i przestrzeni, obserwowane w Nowym Stawie w ostatnich kilkunastu latach, w znacznym stopniu odzwierciedlają charakterystyczne cechy funkcjonowania małych miast w Polsce okresu transformacji. Wszystko to, w połączeniu z ciekawymi dziejami politycznymi, powoduje, że Nowy Staw stanowi niezwykle interesujący przedmiot badawczy dla geografii osadnictwa i geografii historycznej.

Słowa kluczowe: morfologia miasta, dziedzictwo kulturowe, małe miasto, Nowy Staw, Żuławy Wiślane.

1. Wprowadzenie

Nowy Staw, mimo niedużej liczby mieszkańców, zawsze pełnił istotne funkcje gospodarcze. Zarówno w XIX w., jak i po drugiej wojnie światowej, prężnie rozwijał się tutaj rolno-spożywczy przemysł przetwórczy oraz usługi dla rolnictwa. Wraz z upadkiem tych gałęzi gospodarki w wyniku transformacji ustrojowej i po 2004 r. nastąpił kryzys i zachwianie bazy ekonomicznej miasta, co skutkowało pojawieniem się zdegradowanej tkanki na obszarach poprzemysłowych. Widoczne są również inne niepokojące zjawiska, jak zanikające elementy lokalnego budownictwa, rozbiórka bądź przebudowa starej zabudowy, nieregulu-

lowana sytuacja prawna obiektów zabytkowych. Odpowiedzią na te problemy mają być podjęte przez samorząd poszukiwania nowych możliwości rozwoju i poprawy warunków życia mieszkańców. Konkretnymi przykładami tych działań mogą być: rewaloryzacja i rewitalizacja przestrzeni publicznej, poprawa infrastruktury i estetyki, dbałość o obiekty zabytkowe, ożywienie działalności kulturalnej, inwestycje drogowe, budowa farm wiatrowych i inne. Zaobserwowane zmiany w krajobrazie zainspirowały autora do podjęcia tematyki przemian morfologicznych i rozwoju przestrzennego Nowego Stawu. Wyznaczono dwa zasadnicze cele pracy: zarysowanie procesu rozwoju przestrzennego i przemian fizjonomii miasta, od najstarszej formy urbanistycznej do współczesnej struktury morfogenetycznej, oraz określenie czynników warunkujących przemianę jego krajobrazu. Za obszar badawczy przyjęto miasto Nowy Staw we współczesnych granicach administracyjnych (stan na 2017 r.). Szczególna uwaga została poświęcona terenom zurbanizowanym.

W pracy autor posługuje się aparatem pojęciowym z zakresu geografii, geografii historycznej i gospodarki przestrzennej. Morfologia miasta (*sensu largo*) jest rozumiana jako fizjonomia i rozplanowanie przestrzenne (Koter 1974), a struktura morfogenetyczna miasta jako układ i wzajemne relacje jednostek składowych przestrzeni miejskiej, wyodrębnione na podstawie kryterium morfologicznego i genetycznego (Koter 1976). Krajobraz kulturowy, według U. Mygi-Piątek (2001), rozumie się jako historycznie ukształtowany fragment przestrzeni geograficznej, który powstał w wyniku przenikania się oddziaływań środowiskowych i kulturowych, tworzących specyficzną strukturę. Objawia się ona regionalną odrębnością, postrzeganą jako swoista fizjonomia.

W procesie badawczym, oprócz zastosowania tradycyjnych metod geograficznych i geograficzno-historycznych, jak tzw. stratygrafia osadnicza (Koter 1979), metoda analizy planu, metoda retrogresywna (Miszewska 1971, 1979, Koter 1979, Kulesza 2001), metody kartograficzne i pomiary metrologiczne (Pudełko 1960, 1964, Golachowski, Pudełko 1963), wykorzystano również narzędzia GIS do digitalizacji i analizy map archiwalnych (Affek 2012, Chmielewska 2012, Jażdżewska 2012) oraz metodę badań krajobrazowych (Myga-Piątek 2010, Plit, Nita 2012). Do istotnych metod badawczych należy również zaliczyć analizę materiałów źródłowych, jak dokumenty rozwojowe i opracowania urbanistyczne i ortofotomapy oraz archiwalne materiały ikonograficzne. Szczególne znaczenie dla zrozumienia procesów rozwojowych i przemian krajobrazu miasta oraz pozyskania materiału ikonograficznego miała lustracja terenowa. Jak podkreślali m.in. K. Dziewoński (1971), M. Jerczyński i in. (1973), a później A. Suliborski (2001, 2010) czy J. Słodczyk (2003), nie da się oddzielić badań morfologicznych, rozwoju przestrzennego od badań funkcjonalnych. Pod-

Jęta próba analizy przemian układu przestrzennego oraz elementów fizjonomii miasta została zestawiona z jego ewolucją na płaszczyźnie społeczno-gospodarczej. Analizując najważniejsze wydarzenia z historii Nowego Stawu i jego obecną strukturę przestrzenną, można zauważyć, że jest ona wynikiem ewolucyjnego rozwoju miasta. W dziejach Nowego Stawu, na podstawie cech morfologicznych, funkcjonalnych i politycznych, wyróżniono kilka okresów osadniczo-morfologicznych, a w ich ramach kilka podokresów:

1. Okres przedlokacyjny do 1343 r.:

(1316 r. – lokacja wsi Neuteichsdorf; 1343 r. lub 1329 r. – lokacja miasta Neuteich).

2. Okres miasta feudalnego 1343–1802:

(podokres krzyżacki do 1466 r., podokres polski do 1772 r., podokres pruski do 1802 r.).

3. Okres miasta kapitalistycznego 1802–1945:

(podokres upadku do 1833 r., podokres stagnacji do 1872 r., podokres prosperity do 1919 r., podokres Wolnego Miasta Gdańska i III Rzeszy do 1945 r.).

4. Okres rozwoju miasta w PRL 1945–1989:

(podokres odbudowy ze zniszczeń i wykorzystania zastanych zasobów do 1960 r., podokres nowych inwestycji gospodarczych i komunalnych do 1989 r.).

5. Okres po 1989 r.:

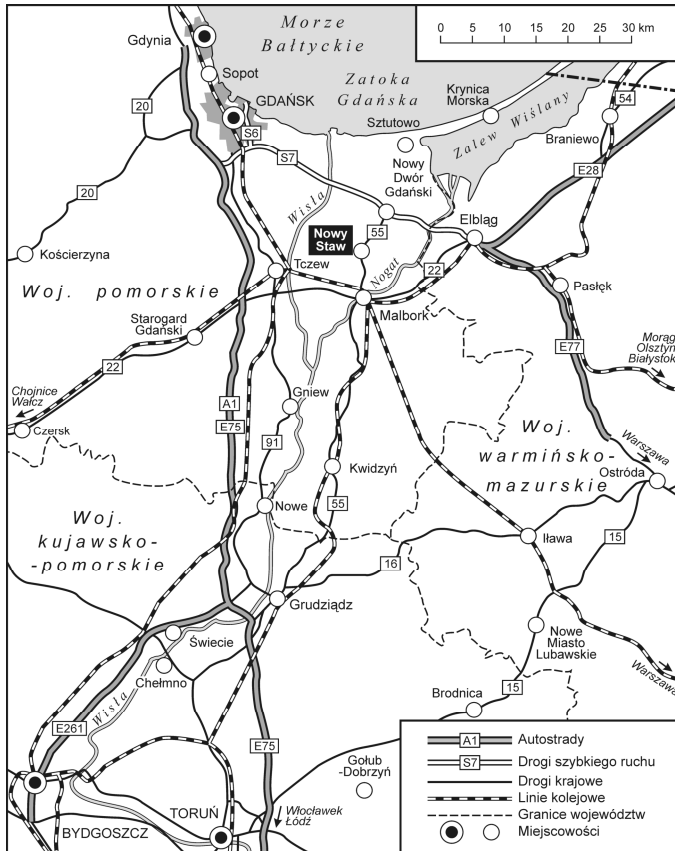
(podokres do I etapu rewitalizacji w 2007 r., podokres realizacji II fazy rewitalizacji).

Każdy z wydzielonych okresów i podokresów charakteryzuje się innym charakterem i dynamiką rozwoju przestrzennego i zmian fizjonomicznych. W dalszej części pracy podjęto próbę prześledzenia najważniejszych czynników sprawczych i następstw tych przemian.

2. Położenie geograficzne, środowisko przyrodnicze, demografia

Nowy Staw położony jest we wschodniej części województwa pomorskiego w powiecie malborskim. Gmina o powierzchni 159 km² ma charakter rolniczy, czemu sprzyjają dobre warunki glebowe i klimatyczne. Według danych Urzędu Miasta i Gminy Nowy Staw, użytki rolne stanowią 66% ogólnej powierzchni gminy i aż 62% powierzchni miasta, które liczy obecnie 4,67 km². W 2016 r. w Nowym Stawie mieszkało 4096 osób. Przed reformą administracyjną z 1999 r. miasto należało do województwa elbląskiego. Odległość do Malborka wynosi 13 km (DK55), do Gdańska 46 km (DK7), do Elbląga 35 km (DK7) i do Warszawy 317 km (S7 i DK7). Odległość do najbliższego zjazdu z autostrady A1

w Swarzędzie to 30 km, a dystans między Nowym Stawem a najbliższą plażą w Stegnie nad Zatoką Gdańską to również ok. 30 km (ryc. 1). Do 1996 r. w Nowym Stawie funkcjonował dworzec kolei wąskotorowej.

Ryc. 1. Położenie geograficzne Nowego Stawu

Źródło: opracowanie własne

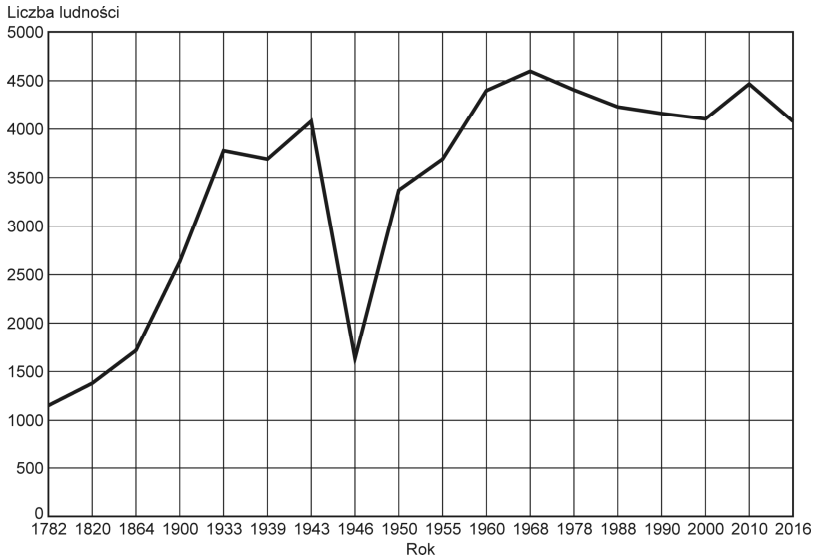
Nowy Staw jest położony na obszarze Żuław Wiślanych, a konkretnie Żuław Wielkich, inaczej zwanych Malborskimi. Żuławy wchodzi w skład makroregionu Pobrzeże Gdańskie i Podprowincji Pobrzeży Południobałtyckich. Krajobraz żuławski jest równinny i monotony, a miasto położone jest na wysokości od 0,5 do ok. 4 m n.p.m. Nowy Staw powstał nad rzeką Świętą (od Nowego Dworu Gdańskiego nazywaną Tugą), która uchodzi do Szkarpawy w okolicach Rybiny. Jest to rzeka nizinna o minimalnym spadku (9 mm na 100 m długości) i głębokości koryta od 0,8 m do 1,3 m. Pierwotnie była to jedna z odnóg odprowadzających wiślaną wodę do Zalewu Wiślanego. Wody gruntowe charakteryzują

się płytkim zaleganiem i znacznym zasoleniem. Dodatkowo, przy silnych wiatrach od strony morza, dochodzi czasem do zjawiska określanego „cofką”, kiedy to wody Zatoki Gdańskiej są wpychane rzekami w głąb lądu. Zasolenie wód podziemnych oraz ich znaczne zanieczyszczenie powodują konieczność prowadzenia stałej gospodarki melioracyjnej na znaczną skalę oraz dostarczania wody pitnej z ujęć głębinowych (ujęcie Letniki między Malborkiem a Żuławami) za pomocą Centralnego Wodociągu Żuławskiego¹.

Roczna suma opadów kształtuje się na poziomie ok. 550–565 mm w skali roku, co nie jest wartością znaczną, ale większe sumy opadów, w połączeniu z nizinny, a miejscami depresyjnym terenem oraz słabą przepuszczalnością gruntu, mogłyby tworzyć tereny podmokłe. Niskie opady w pewnym stopniu rekompensowane są wysoką wilgotnością powietrza. Sąsiedztwo Bałtyku wpływa na łagodzenie ostrego klimatu – lata są nieco chłodniejsze, a zimy łagodniejsze niż na terenach położonych w głębi kraju. Usłonecznienie całego wybrzeża i obszaru Żuław jest wysokie. Silne wiatry (głównie od października do maja) wiejące z północy i północnego zachodu sprzyjają zakładaniu farm wiatrowych. Warunki glebowe należy określić jako korzystne. Dominują gleby II i III klasy bonitacyjnej, zazwyczaj ciężkie i średnie mady żuławskie o znacznej zawartości próchnicy. Sprzyjają one uprawie roślin zbożowych i oleistych oraz buraków cukrowych. Na łąkach i pastwiskach rozwinięta jest hodowla bydła (Woś 1996, Richling 2006, Kondracki 2011, Lipińska 2011).

Nowy Staw mimo ważnej roli ekonomicznej i dogodnego położenia geograficznego nie rozwinął się znacznie pod względem przestrzennym i ludnościowym. W średniowieczu liczba mieszkańców miasta najprawdopodobniej wahała się w granicach 300–500 osób (Rozenkranz 1961). Powolny wzrost liczby ludności rozpoczął się w okresie nowożytnym. Proces ten nabrał dynamiki w drugiej połowie XIX w., kiedy to miasto zaczęło rozwijać swoją funkcję przemysłową. Po załamaniu się liczby ludności pod koniec drugiej wojny światowej, gwałtowny jej przyrost nastąpił w latach 50. i 60. XX w. Apogeum zostało osiągnięte w 1968 r., kiedy to w Nowym Stawie mieszkało 4600 osób. Od tego czasu widoczny jest trend spadkowy, który został niejako „sztucznie” zahamowany w wyniku przyłączenia części osiedla Stawiec w granice miasta w 2005 r. Na rycinie 2 przedstawiono liczbę mieszkańców miasta od końca XVIII w. do czasów współczesnych. Obecna liczba mieszkańców pozwala zaszeregować Nowy Staw w rząd tzw. miast małych i bardzo małych (Masztalski 2005, Szmytkie 2009).

¹ <http://cwz.pomorskie.pl>

Ryc. 2. Zmiany liczby mieszkańców Nowego Stawu w latach 1782–2016
 Źródło: opracowanie własne na podstawie: danych UMiG Nowy Staw,
 E. Rozenkranz (1961), E. Rozenkranz i in. (1969), K. Dirschauer 1999,
 W. Jedliński, R. Klofczyński (2010)

Według danych Urzędu Miejskiego w Nowym Stawie, największą liczbę mieszkańców gminy stanowią osoby w wieku produkcyjnym – 2765, co stanowi 63,0% ogółu mieszkańców miasta. Kolejną grupą są mieszkańcy w wieku przedprodukcyjnym (17 lat i mniej) – 950 osób, co daje 21,6% ogółu ludności. Najmniejszą, choć nadal znaczącą grupę stanowią mieszkańcy w wieku poprodukcyjnym – 674 osoby, co stanowi 15,4% ogółu mieszkańców miasta. Zauważalne jest starzenie się społeczeństwa miasta związane m.in. z odpływem ludności w wieku produkcyjnym do większych miast aglomeracji trójmiejskiej oraz na tereny wiejskie.

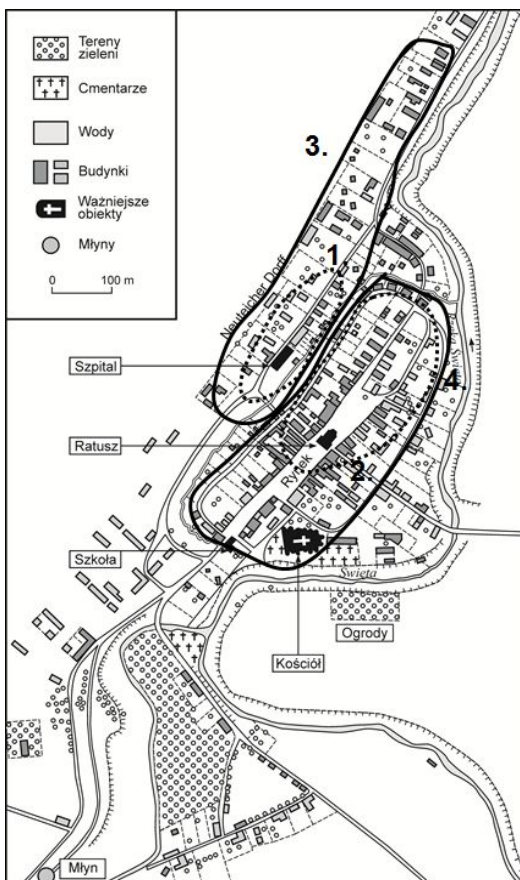
3. Okres przedlokacyjny do 1343 roku

Wczesne średniowiecze to czas pierwszych prób zagospodarowania rolniczego Żuław Wiślanych na większą skalę (budowa pierwszych tam i zapór, osuszanie polderów) i kształtowanie się zębów sieci osadniczej. Według relacji żeglarza Wulfstana, w IX w. istniał już port w Truso, leżący nad południową częścią Zalewu Wiślano (dziś pozostałości w postaci Jezioro Družno) i związany z Nogatem, utożsamiany niekiedy z późniejszym Elblągiem (Jagodźński 2004). W X w. powstaje Gdańsk u ujścia Leniwki (Kulesza 2011, s. 72). W tym

czasie najprawdopodobniej u ujścia trzeciej rzeki żuławskiej – Świętej, zaczął kształtować się kolejny ośrodek osadniczy. Najprawdopodobniej był to późniejszy Nowy Staw, posiadający wodne połączenie z wymienionymi miastami. Potwierdzają to wyniki badań archeologicznych, w wyniku których odnaleziono ślady istniejących w pobliżu siebie czterech osad na terenie dzisiejszego miasta (Rozenkranz i in. 1969, s. 12, Jedliński, Klofczyński 2010, s. 18) i kolejne nieco na północ od obecnych granic Nowego Stawu, w pobliżu dawnej linii brzegowej wód Zalewu Wiślanego. Lokalizacja tej osady nie była przypadkowa, miała ona dogodne warunki fizjograficzne – położenie na niewielkim wyniesieniu, co sprzyjało ochronie przed powodzią, a lokalizacja nad rzeką Świętą umożliwia transport wodny i rybołówstwo. Żyzne ziemie i okoliczne lasy to czynniki stymulujące rozwój rolnictwa i myślistwa. Centralne położenie w delcie Wisły sprzyjało rozwojowi ośrodka obsługi handlowej i rzemieślniczej wschodniej części Pomorza Gdańskiego. Osada ta przypuszczalnie leżała na ważnym szlaku komunikacyjnym, biegnącym częściowo wzdłuż rzeki Świętej. Należała do ksiąząt pomorskich i posiadała prawo targu. Jej istotne znaczenie gospodarcze ale również kulturalne, potwierdza istnienie przedlokacyjnej świątyni, najstarszej na Żuławach. Z analizy zachowanych planów archiwalnych wynika, że osada ta leżała na północ od późniejszego miasta lokacyjnego (ryc. 3). Miała rozszerzony w kierunku Gdańska plac, a na jego zakończeniu wybudowano wspomniany kościół św. Ducha. Na planie miasta z początku XVIII w. (ryc. 3) obok niezachowanego kościoła zaznaczono dłużej funkcjonujący szpital.

Zarówno E. Rozenkranz (1961), jak i E. Lewandowska (1972) utrzymują, że osada położona na północ od późniejszego miasta lokacyjnego, czyli Nytyska Wieś, jest starsza niż samo miasto (Nowy Staw). Osada ta, pełniąc *de facto* funkcje miejskie (m.in. targowe), po przejściu przez Krzyżaków Pomorza Gdańskiego została zdegradowana do roli wsi, poprzez nadanie jej lokacyjnych praw wiejskich. Równocześnie Krzyżacy zaczęli na południe od nowo ukonstytuowanej wsi, zamieszkaanej najprawdopodobniej przez żywioł słowiański, rozwijać i popierać osadę, zasiedlaną przez nową, napływową ludność. Osadę tą podniesiono do rangi miasta. Był to późniejszy Nowy Staw. Z czasem nastąpił również transfer funkcji i znaczenia między sąsiednimi ośrodkami. Starsza Nytyska Wieś z osady targowej i lokalnego centrum obsługi rolniczego zaplecza przekształciła się w osadę o charakterze wiejskim. A młodszy ośrodek uzyskał charakter miejski pod względem prawnym i funkcjonalnym. Takí przebieg zdarzeń potwierdza kilka przesłanek. Pierwsza z nich wskazuje, że do czasu wybudowania fary do końca XV w., kościół św. Ducha położony w Nytyskiej Wsi służył również rozwijającemu się miastu. Drugą przesłanką może być nazwisko pierwszego sołtysa Nytyskiej Wsi – Mikołaja z Holandii, które może potwier-

dzać przypuszczenia odnośnie do wczesnego zasiedlania Żuław, w tym również Nowego Stawu, osadnikami obcymi, lojalnymi wobec zakonu. Krzyżacy obawiali się lokalnego mieszczaństwa, stanowiącego siłę gospodarczą, powiązanego więziami plemiennymi i posiadającym kontakty z resztą ziem polskich. Na nowo zdobytych terytoriach wszelkimi możliwymi sposobami chcieli jak najszybciej konstytuować i umacniać swą pozycję. Wreszcie trzecim argumentem, który potwierdzać może pochodzenie Nytyckiej Wsi i Nowego Stawu ze wspólnego pnia, jest bardzo podobne nazewnictwo obu osad zachowane w dokumentach lokacyjnych – „Dorf cume – Nuwen Tiche” (Neuteichsdorf, Nytycka Wieś) i „Stat czum Nowen Tiche” (Neuteich, Nowy Staw) (Rozenkranz 1961, Rozenkranz i in. 1969, Lewandowska 1972).

Ryc. 3. Odris planu miasta Nowy Staw z 1711 r. z zaznaczonym hipotetycznym położeniem osad przedlokacyjnych:

1. Przedlokacyjna osada targowa,
 2. Osada towarzysząca, 3. Nytycka Wieś, 4. Miasto lokacyjne
- Źródło: opracowanie własne

B. Lipińska (2011) podkreśla wiejski, rolniczy charakter przedlokacyjnego Nowego Stawu. Wzbogacając metody analizy źródeł historycznych i archeologicznych o metodologię geograficzno-historyczną (badania osadnicze i morfolo-

giczne), wydzieliła kilka etapów rozwoju osadnictwa na Żuławach. Pierwszy okres, za panowania książąt pomorskich, trwał do 1308 r. Wtedy to powstawało pierwsze stałe osadnictwo na terenie Żuław, o bardzo ekstensywnym charakterze i związane głównie z rybołówstwem w pobliżu Zatoki Gdańskiej i nad wielkimi rzekami. Drugi rodzaj osadnictwa w tym czasie można określić jako rolniczy. Osady lokalizowano głównie na pojedynczych, naturalnych wyniesieniach terenu uformowanych z osadów glacialnych, przede wszystkim w południowej części Żuław, aż po linię Nowego Stawu. Pierwszy typ osadniczy był reprezentowany przez wsie rybackie o formie krótkiej ulicówki lub wielodrożnicy, a drugi to wsie związane z chłopskim większym folwarkiem lub też pańszczyźniane wsie kmiece. Do tej ostatniej formy osadniczej została zaliczona osada powstała przed lokacją Nowego Stawu. Forma planu takiej wsi to niezbyt długa ulicówka jednostronna (nazywana również półwsią). Zagrody o budynkach wolno stojących, głównie średnie i małe. Rozłogi miały układ niwowo-łanowy o raczej rzadkiej sieci melioracyjnej.

E. Lewandowska (1972, s. 25) zwraca uwagę na jeszcze jeden interesujący aspekt dotyczący okresu przedlokacyjnego Nowego Stawu. Analiza rozplanowania wschodniej części miasta (dziś Rynek Pułaskiego), zwłaszcza jego wschodniej pierzei, na najstarszym zachowanym planie miasta i wsi z 1711 r. wskazuje na wyraźny brak regularności podziałów parcelacyjnych (ryc. 4A). Może to świadczyć o zachowanych reliktach przestrzennego założenia przedlokacyjnego również na terenie miasta, nie tylko w Nytyskiej Wsi. Być może tutaj znajdował się plac targowy osady protomiejskiej.

Próbując łączyć zaprezentowane teorie i poglądy odnośnie do genezy i morfogenezy miasta, można pokusić się o stwierdzenie, że Nytyska Wieś powstała na miejscu osady targowej, a następnie została zdegradowana do roli osady wiejskiej. Cechy morfologiczne pierwotnej osady o charakterze targowym z czasem ulegały zatarciu, a w rozplanowaniu przestrzennym i krajobrazie tej części współczesnego miasta najbardziej widoczne pozostały późniejsze wyróżniki wiejskie. Prawdopodobne jest również, że przedlokacyjna osada targowa (być może o innych funkcjach) istniała we wschodniej części dzisiejszego rynku. Świadczyć o tym może układ działek miejskich na najstarszym zachowanym planie miasta z 1711 r. (ryc. 3). Nie można również wykluczyć, że funkcjonowały obok siebie dwie osady, na terenie późniejszych – Nytyskiej Wsi i Nowego Stawu. Dowodem na to mogłyby być wyniki badań archeologicznych przytoczone przez Rozenkranza w pracach z 1961 i 1969 r., o istnieniu kilku punktów osadniczych w obrębie współczesnego miasta.

4. Okres miasta feudalnego (1343–1802)

Jak podaje B. Lipińska (2011, s. 104), powołując się na niemieckie opracowania przedwojenne, wieś (późniejsza lokacyjna Nytyska Wieś) istniała już po 1300 r. (mapa Hugo Bertrama z 1935 r.), B. Schmid (1919) podaje lata 1298–1303 lub 1316 r. jako moment wystawienia nowego przywileju lokacyjnego. Według Rozenkranza lokacja wsi nastąpiła po zajęciu Pomorza przez zakon krzyżacki w 1309 r., kiedy to nastąpiła intensyfikacja akcji lokacyjnej wsi na Pomorzu na prawie chełmińskim (Rozenkranz 1961, s. 324). Najstarszym źródłowym przekazem dotyczącym Nowego Stawu jest przywilej lokacyjny wsi „Dorf cume Nuwen Tiche” – Neuteichsdorf z 1316 r. Założycielem wsi miał być brat zakonny Eberhard von Verneburg². Dokument lokacyjny potwierdzał istnienie kościoła i odrębnej parafii, co wskazuje na niepoślednią rolę tego ośrodka w sieci osadniczej Pomorza.

Niedługo po lokacji wsi (a być może równolegle) prawa miejskie chełmińskie otrzymał Nowy Staw. Najpewniej nastąpiło to już w latach 1324–1329 (Lettau 1929) lub po 1343 r.³ Uwierzytelniona kopia dokumentu lokacyjnego z 1476 r., wystawionego przez króla Kazimierza Jagiellończyka, podaje, że miasto posiadało 50 włók uposażenia, w tym 20 włók lasu. Współczesny krajobraz Żuław można określić jako uprawowy i słabo zadrzewiony. Jednakże do XVI–XVII w. na Żuławach, w tym w okolicach Nowego Stawu, ze względu na znaczną ilość nieosuszonych i trudno dostępnych terenów, występowało sporo lasów (Rozenkranz 1962). Świadczą o tym choćby nazwy wsi położonych blisko miasta, jak Dąbrowa, Dębina, Laski, Brzózki, Świerki. Mieszkańcy miasta mieli prawo rybołówstwa w okolicznych wodach, ale też obowiązani byli do kopania kanałów odwadniających w najbliższej okolicy i sypania wałów ochronnych. Nowy Staw w średniowieczu rozwijał się intensywnie. W 1370 r. odnotowano tu 36 jatek rzeźniczych, od połowy XV w. funkcjonowała olejarnia, wytwórnia prochu strzelniczego i manufaktura sukiennicza, a także szereg innych warsztatów rzemieślniczych pracujących na rzecz zaplecza rolniczego i pobliskiej sto-

² Eberhard von Verneburg był w latach 1298–1303 komturem, a w 1309–1310 piastował urząd głównego szpitalnika malborskiego. W dokumencie lokacyjnym użyto określenia brat w miejsce komtura, stąd data dokumentu odnoszona jest do lat 1309–1310 (Rozenkranz 1961, s. 327).

³ Dormann z kolei postuluje 1316 r., a więc równoczesną lokację wsi i miasta, o czym mogłaby świadczyć bardzo podobna nazwa obu jednostek osadniczych – Dorf cume Nuwen Tiche (Neuteichsdorf) i Stat czum Nowen Tiche (Neuentich die stat) (Rozenkranz 1961, s. 329). Zarówno Dormann, jak i Lettau wiążą lokację miasta z postacią wielkiego komtura Wenera von Orseln (Lewandowska 1972, Rozenkranz 1961).

licy zakonnej w Malborku. O randze i bogactwie miasta może świadczyć istnienie trzech kościołów i kaplic, dwa szpitale, szkoła (parafialna lub miejska) oraz ratusz. Nowy Staw w IX w. płacił dwukrotnie wyższy czynsz na rzecz zakonu niż sąsiadujący z zamkiem Malbork (Rozenkranz 1961, Rozenkranz i in. 1969, Jedliński, Klofczyński 2010).

Po uzyskaniu praw miejskich osada otrzymała nową organizację przestrzenną, zgodną z ówczesnie stosowanymi w państwie zakonnym zasadami planistycznymi. Analiza metrologiczna wykazała, że rozmiary działki lokacyjnej wytyczone w terenie były zróżnicowane. Ich kształt wynikał zapewne z uwarunkowań fizjograficznych, przedlokacyjnej sieci drożnej i zasięgu pierwotnej osady. Według wzorca stosowanego m.in. na Śląsku i Pomorzu w XIV w., gdzie 1 pręt mierzył 4,32 cm długości⁴, wymiary działki miejskiej wynosiły w chwili lokacji prawdopodobnie 2 x 14 prętów w północno-zachodniej pierzei i 2 x 16 prętów w pierzei północno-wschodniej rynku, to jest odpowiednio 8,64 m x 60,48 m i 8,64 m x 69,12 m. Analiza planu z 1711 r. oraz późniejszych materiałów kartograficznych wskazuje na nieco dłuższe działki przyrynkowe od strony południowej, sięgające nawet 18 prętów (77,76 m). W mieście wytyczono 118 parcel, odpowiednio do liczby domów patrycjusza (Lewandowska 1972, s. 29). Podstawą założenia układu miasta lokacyjnego była siatka prostokątów o długości boków 195 m x 540 m, czyli 45 prętów na 125 prętów (powierzchnia takiego prostokąta wynosiłaby 0,11 km², czyli 20 mórg). Jednakże plan idealnego prostokąta nie został zachowany, gdyż wykorzystując zakole rzeki Świętej, poszerzono obszar miasta od południa, dzięki czemu jego sylweta przybrała z tej strony kształt zbliżony do półowalu, powiększając wymiary miasta do 650 m x 350 m w najszerszym miejscu. Wyróżniającą cechą lokacyjnego rozmierzenia Nowego Stawu były znaczne rozmiary placu rynkowego. Jego współczesne wymiary wynoszą 45 m x 250 m. Pierwotnie wymiary te mogły być nieco mniejsze, to jest ok. 43 m x 242 m, czyli 10 x 56 prętów. Różnica ta wynika z przemian zabudowy wokół rynku po pożarze w 1802 r. i zniszczeń wojennych południowo-zachodniej części pierzei rynkowej. Współczesna wielkość miasta wynosi 11 250 m², czyli 1,13 ha. W przeliczeniu na średniowieczne jednostki miernicze daje to 6 wężysk lub 2 morgi⁵. Charakterystyczną cechą rynku jest jego wydłużony kształt, gdzie stosunek szerokości do długości wynosi 1:5,5.

⁴ Patrz: C. Betlejewska (2004), M. Kulesza (2011).

⁵ Spośród innych miast Pomorza lokowanych w połowie XIV w., które posiadały znacznych rozmiarów plac rynkowy, należy wymienić Puck, który otrzymał prawa miejskie od zakonu w 1348 r. Współczesne wymiary rynku w Pucku wynoszą 110 m x 43 m, to jest 4 700 m² (Starski 2010).

Taki układ mógł być konsekwencją kilku czynników – warunków fizjograficznych (przebieg doliny rzeki Świątej) i istnienia przedlokacyjnej sieci drożnej. Wielkość rynku jest także konsekwencją znacznej roli gospodarczej, przede wszystkim handlowej Nowego Stawu⁶. Plac rynkowy od północy przylega dłuższym bokiem do głównej arterii komunikacyjnej starego miasta, o przebiegu południowy wschód i północny zachód w ciągu ulic Mickiewicza – Rynek Kościuszki – Rynek Pułaskiego – Wita Stwosza. Obecne ulice Mickiewicza, dawna Marienburger Strasse, i Wita Stwosza, dawniej Mirauer Strasse, były zamknięte mурowanymi bramami. Główną drogą dojazdową do placu rynkowego od strony Świątej jest ulica Zwycięstwa (Elbinger Strasse), a od północy Jana Pawła II (dawniej ulica św. Ducha). Na początku XV w., mniej więcej na środku placu rynkowego, zlokalizowano ratusz, najprawdopodobniej mурowany, wyposażony w urządzenia targowe, jak ławy, jatki itd. Domy przyrynkowe miały układ szczytowy, do XIX w. były w większości drewniane. W głębi parcel znajdowały się pomieszczenia gospodarcze, jak stodoły, chlewy, warsztaty itd. (Lewandowska 1972). Ze względu na niewielką liczbę mieszkańców w średniowieczu, zabudowa nie była bardzo zwarta. Typową cechą miast o charakterze rolniczym była gospodarcza ulica obwodowa, która w Nowym Stawie otaczała parcele przyrynkowe zlokalizowane przy ulicy Wita Stwosza i od północy kwartały przy obecnej ulicy Mickiewicza.

Typowe dla lokacji miast pomorskich z połowy XIV w. było ulokowanie kościoła farnego nieco na uboczu od placu rynkowego (Starski 2010). Wybudowany w drugiej połowie XIV w. kościół pw. św. Mateusza był otoczony cmentarzem. Lokalizacja na skraju doliny rzecznej i w pobliżu bramy miejskiej, jak również znaczna kubatura i solidne wykonanie, mogą świadczyć o jego dawnej funkcji obronnej. W pobliżu Bramy Gdańskiej, kończącej drogę dojazdową do rynku od strony północnej (dzisiejsza ulica Jana Pawła II), przy wspomnianym wcześniej kościele św. Ducha, w XV w. wybudowano szpital. Drugi kompleks kościelno-szpitalny pw. św. Jerzego, obok którego powstał cmentarz, znajdował się przy drodze do wsi Łaski, w widłach rzeki Świątej na południowy zachód od placu rynkowego. Kościół był już wzmiankowany w 1476 r. (Lewandowska 1972).

Miasto, oprócz bram miejskich – Gdańskiej (lub też Świątego Ducha) i Malborskiej, z dobudowaną za czasów polskich Basztą Sowią – najprawdopodobniej nie posiadało mурowanych fortyfikacji, ale umocnione było wałem

⁶ Być może miały na to wpływ również plany lokowania kościoła w rynku. Jeśli takowe były, zostały one zweryfikowane po pożarze miasta w 1400 r. Od tej pory budowle gminy miejskiej były mурowane, a kościół umiejscowiono na uboczu gęsto zabudowanego placu rynkowego nad rzeką (Rozenkranz i in. 1969, s. 16).

ziemnym zwieńczonym drewnianym parkanem. Wał ten otoczony był od zachodu i północy fosą, która oddzielała miasto od Nytyskiej Wsi. W mieście nie było zamku, najbliższy znajdował się w oddalonej ok. 4 km wsi Laski i rezydował tam wójt krzyżacki (Piasek 2008). Dystans do stołecznego zamku w Malborku wynosi 12 km.

Mimo znacznego rozwoju w czasach krzyżackich, miasto przystąpiło do Związku Jaszczurczego. Po II pokoju toruńskim w 1466 r. Pomorze wróciło do Korony Polskiej, a Nowy Staw zyskał status miasta królewskiego. Wieki XVI i XVII zapisały się w historii miasta jako okres jeszcze większej prosperity i rozwoju gospodarczego niż w średniowieczu. Oprócz walorów lokalizacyjnych, przyczyniły się do tego: akt nadania wyłączności na żeglugę rzeką Świętą oraz handlu zbożem i innymi produktami rolnymi Żuław z 1563 r., a także szereg innych przywilejów. Rozwój miasta związany był także z zapotrzebowaniem wewnętrznym i dalekosiężnym handlem gdańskim. Z zachowanego wilkierza z 1584 r. wynika, że w Nowym Stawie funkcjonowało sporo karczm, kramów i zajazdów. Źródła podają również, że rozwinięta była działalność rzemieślnicza oraz usługowa (m.in. funkcjonował tu aptekarz i lekarz) (Lewandowska 1972). Okres pomyślnego rozwoju Nowego Stawu zakłócony został przez wojny szwedzkie i wojnę północną w XVII i XVIII w. Mimo prowadzonych prac melioracyjnych wokół miasta i w całej delcie Wisły, Nowy Staw nękały regularne powodzie i pożary. Szczególnie dotkliwy okazał się pożar w 1676 r., kiedy to spalił się kościół św. Jerzego, wiele domów mieszkalnych, stajni i stodół. W latach 1709–1710 miasto straciło 1/3 mieszkańców w wyniku epidemii dżumy (Rozenkranz i in. 1969). Jak wskazuje analiza planu miasta z 1711 r. (Dirschauer 1999, s. 240), oprócz miasta lokacyjnego i Nytyskiej Wsi, w Nowym Stawie istniały niewielkie przedmieścia. Pierwsze stanowił młyn i zabudowania przyległe, leżące przy drodze do wsi Dębina. Wzdłuż tego traktu znajdowały się również pola i ogrody mieszczan. Ogrody widoczne są również na prawym brzegu rzeki Świętej, nieco na południe od fary. Na tym terenie zlokalizowano później cegielnię, widoczną na planach z początku XIX w. (Dirschauer 1999). Drugie przedmieście, bezpośrednio przylegające do zachodnich granic Nowego Stawu, stanowił teren zabudowy zagrodowej zlokalizowany między wałem otaczającym miasto a rzeką Świętą i Małą Świętą oraz drogą czewską. Na północ od tej drogi znajdowała się Nytyska Wieś. Kolejne, leżące poza obrębem miasta lokacyjnego, było w widłach rzeki Małej Świętej i Świętej, gdzie znajdowała się kaplica św. Jerzego (funkcjonująca do XVII w.), oraz między Małą Świętą i drogą do wsi Laski – zagospodarowane rolniczo. Przy trakcie tym znajdowała się zabudowa zagrodowa. Warto zaznaczyć, że przebieg dzisiejszej ulicy Ogrodowej, który tworzy charakterystyczny trójkąt, jest zacho-

wany do dziś. Trzeci obszar suburbiów rozciągał się wzdłuż traktu w kierunku Tczewa. Oprócz zabudowy zagrodowej zlokalizowany był tam młyn. Tereny położone na południe i w kierunku zachodnim oraz południowo-zachodnim od miasta, w kolejnych stuleciach były coraz intensywniej zagospodarowywane i z czasem stały się jego integralną częścią, nie tylko w sensie funkcjonalnym, ale również przestrzennym.

Okres polski w dziejach Nowego Stawu kończy się w wyniku pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej w 1772 r. W jego wyniku miasto, jak i całe Żuławy, zostały wcielone do państwa pruskiego.

5. Okres miasta kapitalistycznego (1802–1945)

Kolejny okres w rozwoju przestrzennym Nowego Stawu otwiera 1802 r., kiedy to miał miejsce jeden z najtragiczniejszych pożarów w dziejach miasta. Wydatnie przyczynił się on do zastoju gospodarczego i skutkował znaczną zmianą rozplanowania przestrzennego i fizjonomii. W wyniku pożaru zniszczeniu uległo 90% zabudowy. Spaliło się 81 domów mieszkalnych (cała pierzeja wschodnia i 2/3 pierzei zachodniej rynku, budynek na środku placu rynkowego pełniący funkcje ratusza i kościoła ewangelickiego, browar miejski w północnej pierzei ulicy Elbląskiej w pobliżu rzeki Świętej, apteka, budynek straży pożarnej i inne (Lettau 1929, s. 176). Do odbudowy miasta przystąpiono zaraz po pożarze. Już w 1802 r. wzniesiono 48 domów, w 1803 r. – 23, a rok później pozostałe dziewięć. Ze względu na trudności materiałowe, prawie wszystkie budynki wzniesiono w konstrukcji szkieletowej (wśród 80 odbudowanych domów zaledwie cztery były murowane) (Schmid 1919, s. 120). Stały dozór nad odbudową pełniła Komisja Budowlana utworzona w Kwidzynie. Wydała ona szereg przepisów odnośnie do bezpieczeństwa przeciwpożarowego, m.in. zabroniono stosowania dachów krytych słomą, oraz nakaz „przerywania” bloków budowlanych wolnymi przestrzeniami ogniowymi na szerokość 19 stóp. W związku z tym zaleceniem, w 1802 r. powstała nowa ulica boczna „Feuergasse”, od zachodu otaczająca teren wokół fary. Mimo wprowadzenia regulacji w dziedzinie pożarnictwa, kolejne pożary nękały miasto w latach 1806, 1819, 1822 i 1826. Przy okazji odbudowy po pożarze w 1802 r., uregulowano wschodnią pierzeję rynku i linie graniczne parcel, ale bez gruntownej ich przebudowy. W miarę możliwości zachowywano tradycyjne rzuty budynków (Lewandowska 1972, s. 49).

Na rycinie 4 porównano dwa plany miasta, na których widoczny jest układ przestrzenny Nowego Stawu przed i po wielkim pożarze z 1802 r. Wcześniejszy plan wskazuje, że układ miasta nie był idealnie wytyczony w terenie i nie wsze-

dzie zachowano zamierzony przebieg ulic, kształt rynku i działek miejskich. Wpływ na to zapewne miały lokalne warunki topograficzne, przebieg doliny rzeki Świętej, istnienie Nytyckiej Wsi, która niejako „wcina się” od północy w obszar miasta, oraz przebieg przedlokacyjnego układu komunikacyjnego i wcześniejsze tradycje osadnicze. W wyniku regulacji miasta uporządkowano i zgeometryzowano układ Nowego Stawu, ale zasadnicze elementy rozplanowania nie uległy zatarciu.

Ryc. 4. A – najstarszy zachowany plan Nowego Stawu z 1711 r. „Gründ Riss der Stadt, Neuteich” (przed pożarem), B – „Plan von der Königlichen Immediat Stadt Neuteich” (taki sam jak po pożarze 12 maja 1802 r., wymierzony przez Kossaka, skopiowany przez Zimmermanna w 1810 r.
Źródło: K. Dirschauer (1999, s. 242–243)

Plac rynkowy i częściowo dzisiejszą ulicę Mickiewicza zabudowano jednopiętrowymi domami kalenicowymi o ubogim wystroju architektonicznym. Pośrodku placu rynkowego, w miejscu ratusza, w latach 1804–1805 wzniesiono kościół ewangelicki, będący w tym czasie skromną, otynkowaną budowlą z dwoma rzędami okien, zwieńczoną drewnianą wieżyczką. Poza tym, na południowym krańcu miasta, za cmentarzem katolickiego kościoła parafialnego, wzniesiono budynek szkoły katolickiej. Ze starych budowli z pożaru ocalały m.in. gotycki kościół, mocno nadwątlona kaplica św. Ducha i w jej sąsiedztwie karczma, a także szkoła luterńska i słodownia z końca XVIII w. w pobliżu fosy miejskiej.

W 1803 r., celem udzielenia pomocy pogorzelcom, podjęto decyzję o rozbiorce kilku historycznych obiektów należących do gminy miejskiej. W konsekwencji rozebrano Basztę Sowią i ruiny kościoła św. Jerzego, a potem także Bramę Malborską i pozostałości zamku krzyżackiego w pobliskich Laskach. Na początku XIX w. zaszły więc duże zmiany w sylwecie miasta. Zmniejszeniu uległa liczba pionowych akcentów (Lewandowska 1972). Pozostały dwie

dominany, to jest kościół katolicki (fara) i ewangelicki, wybudowany w miejscu ratusza, początkowo z drewnianą wieżą, a od 1863 r. murowaną, zachowaną do dzisiaj.

Początek XIX w. to również okres wojen napoleońskich. Stacjonowały tu zarówno garnizony francuskie, jak i rosyjskie. Kontrybucje pieniężne i znaczne świadczenia w naturze oraz szkody wyrządzone przez wojska podkopały gospodarkę miasta i okolicy. W 1802 r. w Nowym Stawie ulokowano królewski sąd administracyjny, jednakże wkrótce przeniesiono go do Nowego Dworu Gdańskiego, co spowodowało utratę praw miejskich na okres 1833–1883 (Kłofczyński, Jedliński 2010). Budowa drogi bitej Malbork–Tczew w latach 1824–1827, omijając Nowy Staw, dodatkowo pogłębiła trudną sytuację gospodarczą miasta. Tczew i Malbork częściowo przejęły obsługę zaplecza rolniczego Żuław, a transport rzeczny na Żuławach powoli zaczął być wypierany przez transport lądowy. Podupadło również rzemiosło w wyniku napływu tanich produktów przemysłowych z Prus (Rozenkranz i in. 1969).

Ożywienie gospodarcze w Nowym Stawie rozpoczęło się dopiero w latach 70. XIX w. W 1872 r. poprowadzono drogę bitą do Malborka, a trzy lata później do Tczewa. W 1878 r. uruchomiono cukrownię. Zapoczątkowało to okres rozbudowy przemysłu w Nowym Stawie, co miało wydatny wpływ na jego układ przestrzenny i przemianę fizjonomii zabudowy. Do najważniejszych inwestycji końca XIX w. i początku XX w. w mieście należy zaliczyć: uruchomienie cegielni (1884) oraz budowę dworca kolejowego (1887) na wschodnich przedmieściach, za rzeką. W ten sposób Nowy Staw zyskał połączenie kolejowe z Malborkiem i Królewcem. W XX w. wybudowano słodownię (1905) oraz mleczarnię (1918). W zakolu i rozlewisku rzeki Świętej, przy moście od strony wschodniej znajdowały się składy gospodarcze i nabrzeże portowe, do którego zawijały głównie tratwy i barki transportujące płody rolne. Przeprowadzono również wiele inwestycji komunalnych i infrastrukturalnych, jak utwardzenie nawierzchni ulic miejskich (1904), wprowadzenie gazowego oświetlenia (1905) w miejsce systemu naftowego z 1844 r., a w końcu dokonano elektryfikacji miasta (lata 20. XX w.), wybudowano kanalizację (1907) i wodociąg (1914). W 1925 r. oddano do użytku wieżę ciśnień. W 1904 r. otwarto pocztę przy trakcie elbląskim (dzisiejsza ulica Obrońców Westerplatte). W tym czasie przyłączono do sieci telefonicznej pierwszych 12 mieszkańców miasta. Przed drugą wojną światową działał tu również dystrybutor paliwowy (na dzisiejszym Rynku Pułaskiego), a nawet wypożyczalnia samochodów. Równolegle polepszano stan infrastruktury społecznej, budując szkołę ludową przy dzisiejszej ulicy Wita Stwosza 1 (po drugiej wojnie światowej Szkołę Podstawową nr 1, obecnie kamienica mieszkalna) oraz dom sierot w 1898 r. przy drodze do Lasek (dziś

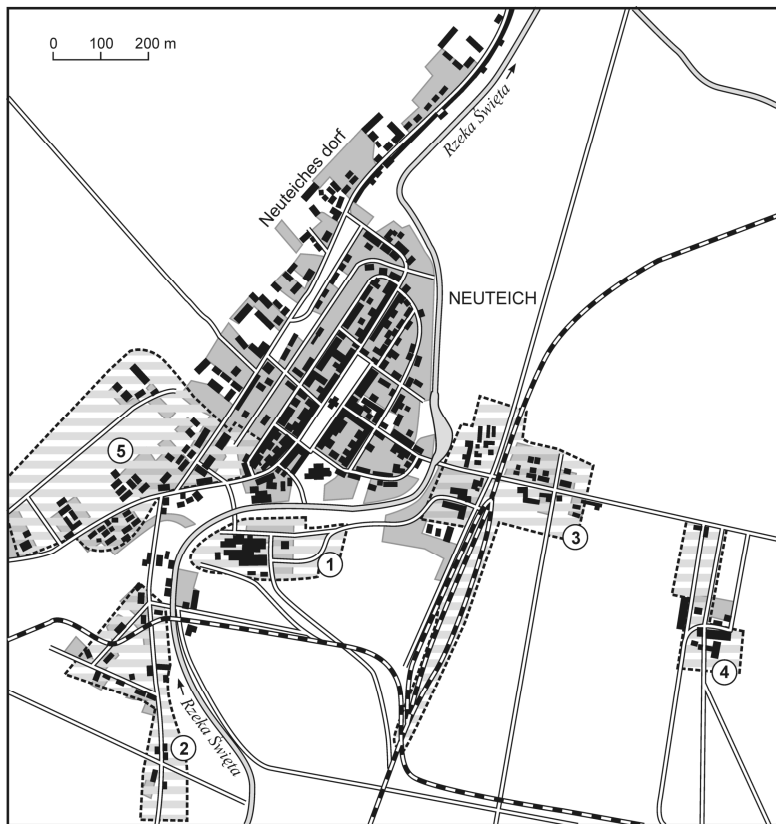
ulica Mickiewicza, po drugiej wojnie światowej mieściła się tu szkoła rolnicza, a obecnie gimnazjum) (Rozenkranz i in. 1969, Dirschauer 1999, Jedliński, Klofczyński 2010).

W wyniku poczynionych inwestycji miasto zyskało nowe dominanty krajobrazowe, jak wieża ciśnień oraz kominy słodowni i obiektów cukrowniczych. Zabudowa i charakter dróg dojazdowych do centrum miasta od południowego zachodu i wschodu zmieniły się diametralnie. Obszar miasta średniowiecznego został otoczony terenami o charakterze przemysłowym. Jednakże nowa zabudowa przemysłowa, głównie z czerwonej cegły, ani kubaturą, ani swoim wyglądem nie przytłoczyła krajobrazu miasta lokacyjnego, a poprzez barwę i fakturę elewacji nawiązywała do średniowiecznej fary. Stopniowe wypieranie zabudowy drewnianej z centrum miasta dotyczyło nie tylko kamienic położonych przy głównych ulicach, ale również zabudowy gospodarczej wokół ulicy obwodowej, wzdłuż dawnych wałów i fosi miejskiej. Równocześnie następowało zagęszczanie zabudowy śródmieścia.

Zmiany zachodziły nie tylko w centrum miejscowości. Od XIX w., szczególnie od lat 70., czyli od początku ożywienia gospodarczego, miasto zaczęło się rozrastać, a zabudowa rozlewać na sąsiednie tereny (ryc. 5).

Oprócz terenów przemysłowych zaczęły powstawać nowe skupiska zabudowy mieszkaniowej. Tereny zainwestowane od lat 70. XIX w. do lat 40. XX w. znacznie zwiększyły powierzchnię miasta. Na południu był to teren cukrowni zlokalizowanej po prawej stronie rzeki Świętej (1), a także powstałe między 1927 a 1944 r., przy drodze w kierunku wsi Laski, osiedle domów dwurodzinnych (dzisiejsze ulice Ogrodowa, Chopina i Konopnickiej) (2). Od wschodu powstały tereny kolejowe i zabudowa mieszkaniowa po drugiej stronie rzeki, przy drodze do wsi Dębina i dalej na Elbląg, oraz zabudowa między rzeką a dworcem kolejowym. Po drugiej stronie torów kolejowych, naprzeciw dworca, w latach 30. XX w. powstał kompleks nowoczesnych budynków: administracji zakładu elektrycznego, sądu rejonowego i urzędu miejskiego (3). Zabudowa wkroczyła również na tereny położone na południe od miasta, a na zachód od kolei. Do dziś zachowały się jeszcze XIX-wieczne budynki w rejonie ulicy Słowackiego. Najdalej w kierunku wschodnim powstała cegielnia, działająca jeszcze do lat 80. XX w. (4). Od strony zachodniej zabudowywano teren między młeczarnią i słodownią, wzdłuż drogi do Tczewa aż do budynku sierocińca, a także osiedle domków jednorodzinnych przy drodze na Tczew i w kierunku wsi Pręgowo Żuławskie (rejon dzisiejszej ulicy Witosy) (5). W latach 1934–1937 niezabudowane tereny położone w centrum miasta zagospodarowano na skwery, zieleńce i miejsca wypoczynku. Można do nich zaliczyć park miejski w miejscu dawnej fosi od strony północnej, na tyłach dzisiejszego domu kultury. Po 1918 r.

wybudowano tu pomnik ku czci poległych w trakcie pierwszej wojny światowej, stylizowany na gotycką bramę z blankowaniem w koronie muru (Dirschauer 1999, s. 220). Jego szczątki zachowały się do lat 60. XX w., obecnie na tym miejscu stoi nowy pomnik ofiar drugiej wojny światowej. Pozostałe tereny zielone znajdowały się przy drodze do Lasek, między dzisiejszymi ulicami Matejki, Młyńską i rzeką Świętą. Niewielki klomb urządzono także na rynku przednim (Blüchermarkt), przed budynkiem kościoła ewangelickiego, o czym świadczą fotografie z lat 30. XX w. i młodsze. Jeszcze w XIX w. powstała strzelnica w Nowym Stawie otoczona ogrodem, zlokalizowana na prawym brzegu Świętej, przy terenie cukrowni i ulicy Młyńskiej (Dirschauer 1999, s. 60–61).

Ryc. 5. Rozwój przestrzenny Nowego Stawu i Nytyckiej Wsi od lat 70. XIX w. do drugiej wojny światowej na podkładzie niemieckiej mapy topograficznej Meßtischblätter z lat 1925/1927 w skali 1:25 000

1 – cukrownia, 2 – osiedle domów jedno- i dwurodzinnych, 3 – tereny kolejowe i budynki administracji z lat 30. XX w., 4 – cegielnia, 5 – zabudowa zagrodowa i osiedle domów jednorodzinnych

Źródło: na podstawie K. Dirschauer (1999, s. 246)

Zmiany zabudowy i rozplanowania przestrzennego dotyczyły również Nytyckiej Wsi, która *de iure* nie była częścią miasta, ale *de facto* była z nim nierozdzielnie związana przestrzennie i funkcjonalnie, choć posiadała pewną odrębność charakteru zabudowy i funkcji. Dominowała tu zabudowa zagrodowa, która w dużej mierze zachowała się do dziś wzdłuż ulicy Gdańskiej oraz dalej w kierunku zachodnim, wzdłuż dzisiejszej ulicy Wiejskiej. Zmiany polegały głównie na budowie, w miejsce drewnianych obiektów, murowanych domów mieszkalnych oraz budynków gospodarczych, jak obory czy chlewnie. Jednakże liczba i zagęszczenie nowych obiektów murowanych powstających w Nytyckiej Wsi była zdecydowanie mniejsza niż w centrum miasta i wzdłuż głównych dróg wylotowych (ryc. 6).

Ryc. 6. Widoki Nowego Stawu i Nytyckiej Wsi
przed drugą wojną światową
Źródło: materiały J. Agejczyk

Przed drugą wojną światową funkcjonowała w Nowym Stawie również synagoga dla mniejszości żydowskiej, skupionej wokół dzisiejszej ulicy Kopernika (obwodowa, gospodarcza ulica miasta). Budynek świątyni znajdował się na działce miejskiej położonej między tzw. rynkiem tylnym a ulicą Kopernika⁷.

⁷ Die jüdischen Mitbürger von Neuteich, Heimatbund der Neuteicher, Neuteich-Brief 12/2002.

Obecnie w tym miejscu znajduje się sklep z materiałami budowlanymi. Być może budynek ten to dawna synagoga lub obiekt należący do gminy żydowskiej. Rozstrzygnięcie tych wątpliwości wymaga przeprowadzenia badań architektonicznych lub nawet archeologicznych. Na planach miasta z lat 20. XX w. nie zachowało się oznaczenie synagogi. Być może wynika to z faktu, że synagogę zburzono, a większość ludności żydowskiej opuściła miasto jeszcze przed drugą wojną światową. Na planie miasta z 1927 r. zaznaczono natomiast pozostałości dawnego kirkutu, który znajdował się przy dzisiejszej ulicy Wiejskiej, w rejonie łącznika z ulicą Mickiewicza, w pobliżu sierocińca, a później szkoły (Dirschauer 1999, s. 247).

W 1919 r. Nowy Staw wraz z całą deltą Wisły został włączony w granice Wolnego Miasta Gdańska. Miasto rozwijało się bez przeszkód aż do marca 1945 r., kiedy to front Armii Czerwonej przeszedł przez Żuławy, wypierając ludność cywilną i wojska niemieckie.

6. Okres rozwoju miasta w PRL (1945–1989)

W wyniku działań wojennych zabudowa miasta ucierpiała w ok. 25%. Zostały uszkodzone zakłady przemysłowe oraz infrastruktura komunalna. Ucierpiały wodociągi i miejska gazownia. Mimo poważnych strat materialnych, w porównaniu z innymi miastami Pomorza, Warmii i Mazur, przez które przeszedł front, zniszczenia te należy uznać za stosunkowo niewielkie⁸. Pozwoliło to na zachowanie małomiejskiego, historycznego krajobrazu Nowego Stawu. Po przejęciu kontroli przez zarząd radziecki, w mieście przebywało ok. 1000 osób, w większości pochodzenia niemieckiego. W kolejnych latach nastąpiły deportacje i wyjazdy przedwojennych mieszkańców oraz akcja osiedleńcza ludności polskiej. Równocześnie przystąpiono do usuwania zniszczeń. Jeszcze w 1945 r. uruchomiono linię kolei wąskotorowej do Nowego Dworu Gdańskiego, a największe zakłady przemysłowe, cukrownia i słodownia, oddano do użytku w kolejnym roku. W tym samym czasie otwarto też pierwszą na Żuławach średnią szkołę rolniczą w budynku dawnego sierocińca. W kolejnym roku wznowiono pracę młyna elektrycznego i mleczarni. Do końca 1948 r. uruchomiono cegielnię, otwarto kolejowe połączenia normalnotorowe z Nowym Dworem Gdańskim i Szymankowem oraz wszystkie przedwojenne zakłady działające w mieście.

⁸ Zniszczenia tkanki miejskiej niektórych miast Powiśla, Warmii i Mazur, jak Braniewo, Frombork, Węgorzewo czy Gołdap, szacuje się nawet na 80%. Jednym z miast, które ucierpiało w największym stopniu, było Pieniężno, gdzie straty według różnych źródeł oszacowano w przedziale 85–95% centrum miasta (Wysocki 2009, Czernik 2011).

Okres przełomu lat 40. i 50. XX w. charakteryzował się kolejnymi inwestycjami i rozwojem zaplecza przemysłowo-usługowo-handlowego miasta. W 1949 r. powstał Państwowy Ośrodek Maszynowy, w 1951 r. Centrala Nasienna. W 1964 r. oddano do użytku budynek Szkoły Podstawowej nr 2, rok później rozpoczęto budowę ogromnej inwestycji, tj. Centralnego Wodociągu Żuławskiego. W połowie lat 70. na terenie cegielni otwarto Herbapol. Równocześnie przy rynku uruchomiono Wiejski Dom Towarowy (WDT) i Dom Kultury przy dzisiejszej ulicy Jana Pawła II (Rozenkranz i in. 1969, Jedliński, Klofczyński 2010). Decyzją władz centralnych PRL postanowiono utworzyć 100 gmin wzorcowych w kraju. Władze wojewódzkie w 1973 r. powierzyły tę rolę m.in. gminie Nowy Staw, która była ośrodkiem przemysłu o charakterze rolno-spożywczym i miejscem świadczenia usług dla lokalnego zaplecza rolniczego.

Równocześnie ze wzmacnianiem bazy ekonomicznej miasta i rozwojem społeczno-demograficznym w okresie powojennym następowały przemiany w zabudowie i rozplanowaniu przestrzennym miasta. Zmianą o charakterze prawnym było przyłączenie Nytyckiej Wsi do Nowego Stawu (krótko po wojnie – Nytych) w 1946 r.

Jeśli chodzi o zabudowę miasta, do 1960 r. większość pozyskiwanych nowych lokali komunalnych była wynikiem usuwania zniszczeń wojennych i remontów. Jednakże wzrost liczby ludności i wymogi poprawy warunków bytowych spowodowały konieczność budowy nowych obiektów mieszkalnych.

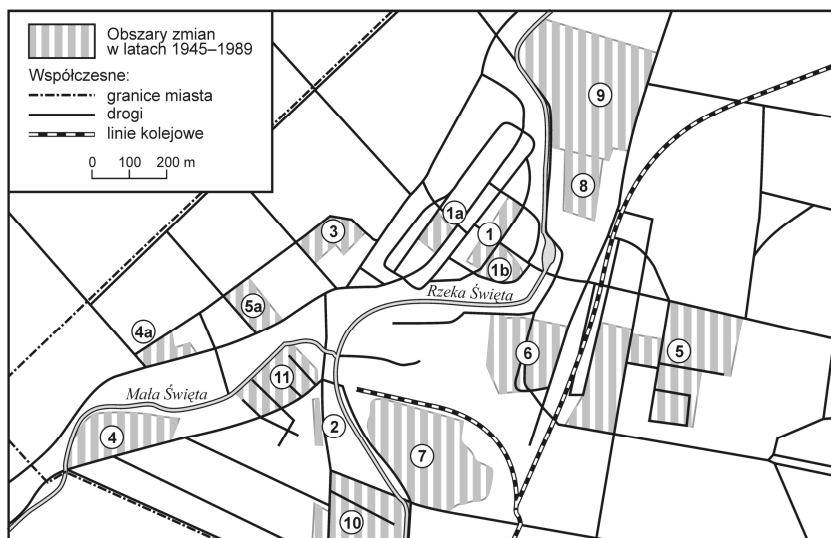
Charakterystyczną cechą okresu PRL, szczególnie w miastach zniszczonych w czasie wojny na tzw. Ziemiach Odzyskanych, było stosowanie ahistorycznych elementów zabudowy miejskiej podczas ich odbudowy (Lubocka-Hoffmann 2004, Czernik 2011). Budowle modernistyczne stawiano poza ścisłym centrum i na obrzeżach miast, tworząc nowe osiedla mieszkaniowe. Ale stawiano je również w śródmieściu, a nawet w obrębie pierzei rynkowych. Skrajnym przykładem takiego rozwiązania może być Malbork, gdzie cały obszar dawnego starego miasta, z wyjątkiem zachowanej fary, ratusza i bramy miejskiej, zabudowano modernistycznymi blokami mieszkalnymi, całkowicie zmieniając dotychczasowy krajobraz miasta.

W Nowym Stawie w okresie powojennym również dokonano daleko idących przemian zabudowy. Najbardziej widoczną interwencją przy placu rynkowym było wybudowanie w 1973 r. wspomnianego już Wiejskiego Domu Towarowego, o bryle zbliżonej do prostopadłościanu (ryc. 7), który zmienił panoramę południowej części rynku i ekspozycję kościoła farnego. Oprócz tego, wykonano mniej inwazyjne plomby architektoniczne w postaci szeregowych „kamienic” po wschodniej i zachodniej stronie Rynku Kościuszki (1a), które swą formą miały nawiązywać do pierwotnej zabudowy przyrynkowej (ryc. 8).

Ryc. 7. Uzupełnienia architektoniczne w centrum Nowego Stawu z okresu PRL

Źródło: fot. Ł. Musiaka

Ryc. 8. Rozwój przestrzenny Nowego Stawu w okresie 1945–1989

1, 1a, 1b, 2, 6 – zabudowa mieszkaniowa szeregową i wielorodzinna, 3 – Szkoła Podstawowa nr 2, 4 – kompleks obiektów internatu szkoły rolniczej, 4a – budynek pracowniczy szkoły rolniczej, 5, 5a – budynki przemysłowe i magazynowe, 7 – odstojniki cukrownicze, 8 – stadion, 9 – ogródki działkowe, 10–11 – zabudowa jednorodzinna
Źródło: opracowanie własne na podkładzie ortofotomapy ze strony: geoportal.gov.pl

Przy Rynku Pułaskiego również wprowadzono pewne uzupełnienia w postaci pojedynczych budynków zbliżonych wyglądem i kubaturą do kamienicy małomiejskiej. Przy wylocie z rynku ulicy Obrońców Westerplatte (wschodnia pierzeja) pozostawiono niezabudowaną działkę. Nie zdecydowano się też na odbudowę wąskiej, południowej pierzei rynkowej (przed wojną trzy kamienice w linii). Duże zmiany zaszły pomiędzy budynkami przy rynku a zakolem rzeki Świętej, po obu stronach ulicy Obrońców Westerplatte (1, 1b na rycinie 8). Oprócz kilku pojedynczych plomb architektonicznych wybudowano tu cztery ciągi bloków mieszkalnych o układzie północny zachód i południowy wschód oraz cztery wolno stojące bloki mieszkalne w kwartale ulic Obrońców Westerplatte, Zwycięstwa i Powstańców. Nowe budynki całkowicie zmieniły krajobraz tej części miasta, ale swą wielkością i kubaturą nie zaburzają małomiejskiego charakteru Nowego Stawu.

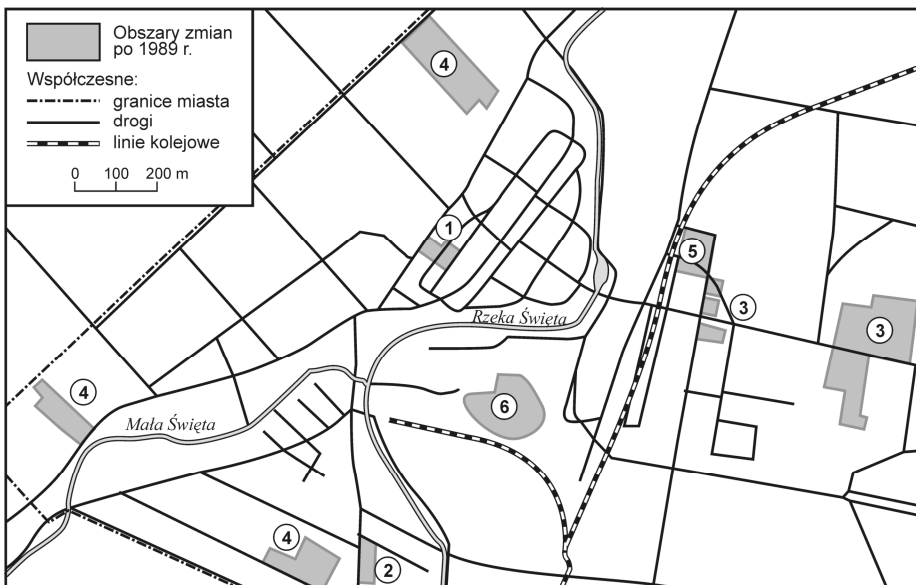
Wpływ na to mają także liczne zachowane obiekty przedwojenne, szczególnie po północnej stronie ulicy Obrońców Westerplatte. Nowa zabudowa pojawiła się również na obrzeżach miasta. Kompleks pięciu bloków mieszkalnych wybudowano przy ulicy Matejki, biegnącej w kierunku wsi Laski (2). W tym czasie zabudowano także tereny wsi Stawiec, bezpośrednio przylegające do północnych granic miasta. Powstało tam osiedle bloków wielorodzinnych o ciekawym, koncentrycznym rozwiązaniu przestrzennym. W tym okresie wybudowano też szereg obiektów w różnych częściach miasta. Przede wszystkim były to: Szkoła Podstawowa nr 2 między ulicami Gdańską i Mickiewicza (3), budynek pracowniczy (4a) oraz kompleks obiektów internatu szkoły rolniczej przy drodze na Tczew (4) (ulica Mickiewicza), budynki przemysłowe – Państwowego Ośrodka Maszynowego przy ulicach Bankowej i Wiejskiej (5a), obiekty Centrali Nasiennej i Herbapolu wzdłuż Alei Cukrowników i ulicy Bankowej (tu powstał także blok mieszkalny) oraz pozostałe obiekty przemysłowe i magazynowe przy trasie do Dębiny (5). Na terenie między cukrownią a rzeką Świętą (południowa część miasta) wybudowano osiem bloków mieszkalnych (6) i na południe od nich zlokalizowano odstojniki cukrownicze (7). W tym czasie wybudowano stadion miejski przy ulicy Sportowej (8) i założono ogródki działkowe na północ od stadionu (9). Od lat 80. powstawała zabudowa jednorodzinna przy ulicach Chopina i Marii Konopnickiej (10). Rozbudowuje się po chwilę obecną osiedle domów jednorodzinnych między Małą Świętą a ulicami Ogrodową i Matejki (11). W tym samym okresie oddano do użytku blok mieszkalny dla rodzin cukrowników przy ulicy Mickiewicza.

Pomimo znacznych przeobrażeń zabudowy, układ ulic w centrum pozostał praktycznie bez zmian. Nowy Staw jest jednym z nielicznych miast, w których

w wyjątkowo czystej postaci przetrwał średniowieczny układ ulic. Warto zwrócić uwagę, że niektóre parcele obszaru staromiejskiego najprawdopodobniej zachowały zbliżone do pierwotnego rozmiary działki lokacyjnej.

7. Okres po 1989 roku

Pod względem funkcjonalnym okres po 1989 r. charakteryzował się upadkiem przemysłu i ograniczeniem bazy ekonomicznej miasta. W latach 90. doszło do likwidacji większości największych przedsięwzięć przemysłowo-usługowych w Nowym Stawie. W 1991 r. zamknięto Państwowy Ośrodek Maszynowy⁹, w 1996 r. zlikwidowano pasażerskie połączenia kolei wąskotorowej, a w 1998 r. działalność zakończyła słodownia. Zamknięcie największego i najnowocześniejszego zakładu przemysłowego miasta, czyli cukrowni, miało miejsce w 2007 r., po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej i restrukturyzacji krajowego rynku cukru. Tak duże zmiany funkcjonalne znalazły bardzo szybko swoje odzwierciedlenie w fizjonomii zabudowy obszarów przemysłowych (ryc. 9).

Ryc. 9. Przemiany przestrzenne Nowego Stawu po 1989 r.

1-3 – zabudowa mieszkaniowa, 4 – obiekty gospodarskie,

5 – kompleks służb ratowniczych, 6 – tereny dawnej cukrowni

Źródło: opracowanie własne na podkładzie ortofotomapy z serwisu geoportal.gov.pl

⁹ W 1995 r. obiekty POM adaptowano na budynki szkolne SP nr 1 w Nowym Stawie, późniejsze gimnazjum.

W centrum pojawiła się zdegradowana tkanka miejska, przede wszystkim na terenie słodowni, gdzie część budynków uległa zawaleniu, a ze względów bezpieczeństwa, w bezpośrednim sąsiedztwie zakładu zamknięto dla ruchu fragment ulicy Kopernika. Wyburzono również część budynków cukrowniczych. Obecnie na tym obszarze trwa budowa południowej obwodnicy Nowego Stawu. Tereny innych przedsiębiorstw w większości udało się zagospodarować do nowych celów.

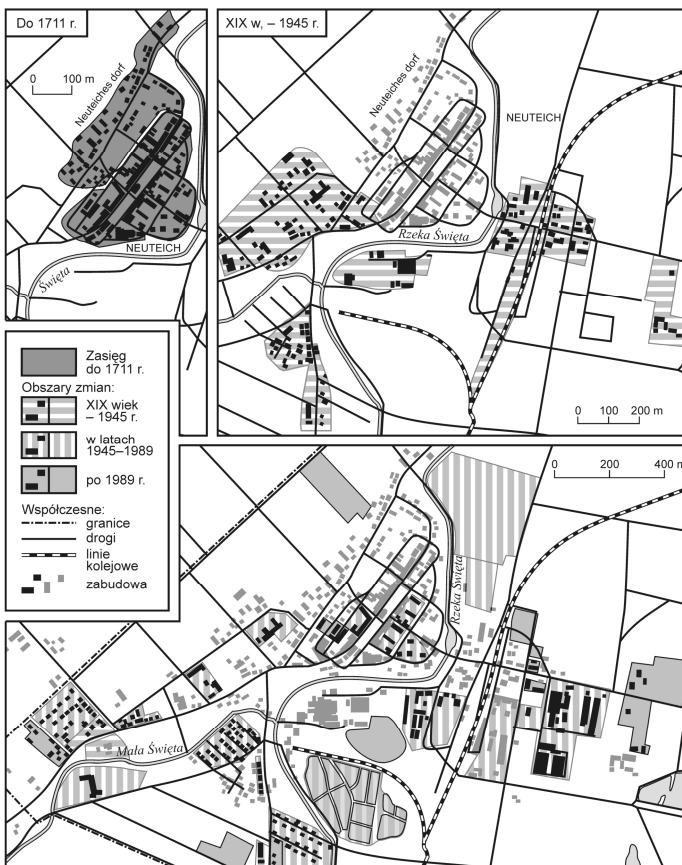
Kolejnym rodzajem przemian tkanki miejskiej okresu po 1989 r. jest zagęszczenie zabudowy centrum przez budownictwo mieszkalne (ryc. 9). W analizowanym okresie powstały domy szeregowe przy ulicy Gdańskiej, naprzeciwko nowego budynku przedszkola oraz przy zachodniej części ulicy Kopernika (1), a także w innych rejonach miasta. Przy rynku, u wylotu ulicy Obrońców Westerplatte, został wybudowany kompleks piekarniczo-cukierniczy¹⁰. Oprócz wypełniania wolnych działek śródmiejskich, można obserwować także rozlewanie się zabudowy poza dotychczasowe granice miasta, głównie wzdłuż dróg wylotowych. Od końca lat 80. zaczęły powstawać domy jednorodzinne na granicy miasta przy drodze do wsi Laski (2), a po 2000 r. nowe budownictwo wkroczyło na tereny wzdłuż drogi do wsi Dębina (3). Pojedyncze obiekty powstały również przy ulicy Mickiewicza. W 2005 r. nastąpiło powiększenie granic administracyjnych Nowego Stawu poprzez przyłączenie do miasta niewielkiego fragmentu wsi Stawiec (część ulicy Żuławskiej i Lipowej). Innym zjawiskiem widocznym w krajobrazie miasta, ale o odmiennym charakterze i skali przestrzennej, jest stopniowe zanikanie tradycyjnego budownictwa zagrodowego. Dotyczy to głównie terenów dawnej Nytyskiej Wsi. Obecnie jest to rejon ulicy Gdańskiej i Wiejskiej.

Część nieremontowanych budynków gospodarskich i mieszkalnych popada w ruinę i z czasem znika zupełnie. Część zabytkowych, drewnianych domów żuławskich poddaje się zabiegom remontowym, termomodernizacji i innym. W wyniku tych działań często tracą one swoje cechy stylowe i trudno rozpoznać w nich elementy autentycznej architektury. Sytuacja taka nie ominęła również niektórych kamienic (ulica Mickiewicza) i zabudowań gospodarczych (ulica Kopernika). Równocześnie część gospodarstw rolniczych funkcjonujących w obrębie miasta modernizuje się i powstają nowoczesne obiekty gospodarskie i magazynowe, które również kształtują krajobraz miasta. Szczególnie widoczne jest to od strony otaczających od północy, ale także od zachodu i południa pól uprawnych (4).

¹⁰ Niestety kosztem parterowego, zabytkowego domu przedwojennego, który nie został odbudowany.

Kolejnym czynnikiem, który silnie wpływa na zmianę krajobrazu miasta, jest powstanie farm wiatrowych. Pierwszą grupę wiatraków wokół Nowego Stawu postawiono w 2013 r., druga farma została otwarta trzy lata później¹¹. Budowa wiatraków zmieniła przede wszystkim panoramę miasta (ryc. 13). Farmy wiatrowe z jednej strony są elementem obcym, doskonale widocznym niemal z każdej perspektywy, który zmienia dotychczasową panoramę Nowego Stawu i okolic, ale z drugiej strony podkreślają ściśle połączenie gospodarki człowieka na Żuławach z naturą oraz w pewnym stopniu stanowią kontynuację obecności wiatraków, które funkcjonowały tu od średniowiecza.

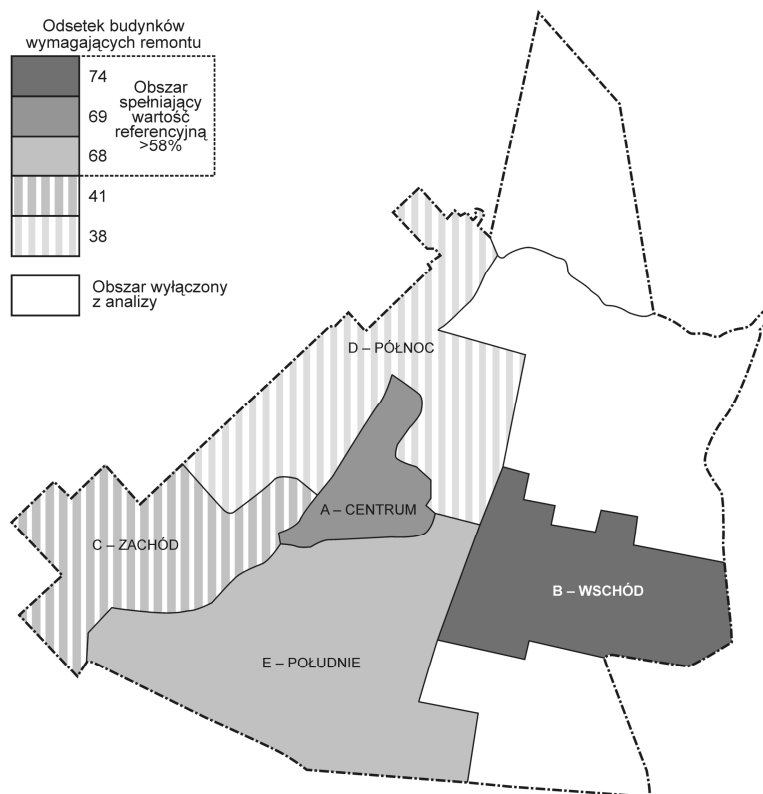
Na rycinie 10 przedstawiono zestawienie badanych okresów przemian morfologicznych Nowego Stawu.

Ryc. 10. Przemiany przestrzenne Nowego Stawu od 1711 r. do współczesności
Źródło: opracowanie własne na podkładzie ortofotomapy z serwisu geoportal.gov.pl

¹¹ <http://malbork.naszemiasto.pl/tag/wiatraki-nowy-staw.html>

Najważniejsze problemy przestrzenne i funkcjonalne miasta próbuje rozwiązać samorząd, który opracował szereg dokumentów rozwojowych i rewitalizacji miasta¹². Za najsilniej zdegradowane w kontekście przestrzennym uznano tereny oznaczone na rycinie 11 literami B (Wschód), E (Południe) i A (Centrum).

Ryc. 11. Udział budynków wymagających remontu w Nowym Stawie według podziału na jednostki urbanistyczne. Stan na 2015 r.

Źródło: Lokalny Program Rewitalizacji Nowego Stawu do roku 2020. Raport z Obszarów Problemowych, s. 30

¹² M. Jaskulska, 2016, Raport z konsultacji społecznych projektu uchwały Rady Miejskiej w Nowym Stawie w sprawie wyznaczenia obszarów zdegradowanych oraz obszaru rewitalizacji w mieście Nowy Staw, Gdańsk; Lokalny Program Rewitalizacji Nowego Stawu do roku 2020. Raport z delimitacji obszarów problemowych, 2015, AMT Partner. Doradca Samorządu i Biznesu, Nowy Staw; Załącznik nr 1 do Uchwały Nr 334/2009 Rady Miejskiej Nowy Staw z dnia 31 sierpnia 2009 r., Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta i Gminy Nowy Staw; Załącznik nr 1 do Uchwały Nr 376/LIII/2014 Rady Miejskiej w Nowym Stawie z dnia 18 marca 2014 r., Strategia Rozwoju Miasta i Gminy Nowy Staw 2033.

Według Raportu z Obszarów Problemowych do LPR Nowego Stawu do roku 2020, do najważniejszych problemów w sferze przestrzenno-funkcjonalnej w Nowym Stawie zaliczono m.in.:

- niski poziom funkcjonalności przestrzeni miejskich (w tym ulic, chodników, ciągów komunikacyjnych, skwerów),
- niedostateczną liczbę miejsc parkingowych,
- znaczny obszar zdegradowanych terenów przemysłowych po byłej cukrowni,
- deficyt w zakresie przestrzeni publicznych, obiektów i usług integrujących mieszkańców, także terenów zielonych.

Według wspomnianych ekspertyz i opracowań zleconych przez samorząd Nowego Stawu, kroki zmierzające do rewitalizacji na poziomie społecznym, gospodarczym i przestrzennym powinny być realizowane przede wszystkim w granicach obszaru E (Południe), ich niepodjęcie będzie miało bowiem najbardziej niekorzystne skutki w kontekście dalszego rozwoju miasta.

Prace rewaloryzacyjne i rewitalizacyjne, które rozpoczęły się w 2007 r., objęły: przełożenie kostki brukowej na Rynku Kościuszki i Rynku Pułaskiego z odwodnieniem, wykonanie prac konserwatorsko-restauratorskich i adaptację kościoła poewangelickiego do nowych funkcji kulturalnych i wystawienniczych¹³. W odremontowanym „Ołówku”¹⁴ prezentowane są m.in. wystawy czasowe we współpracy z Muzeum Zamkowym w Malborku. Obok rewaloryzacji zabytkowej tkanki i poprawy infrastruktury ma to być jeden z elementów budujących potencjał turystyczny miasta i gminy. Jedną z ostatnich znaczniejszych inwestycji w mieście było powstanie w latach 2008–2011 nowego kompleksu służb ratowniczych (ośrodek zdrowia, policja, straż pożarna)¹⁵ (nr 5 na rycinie 9).

W 2011 r. wybudowano kompleks turystyczno-rekreacyjny w postaci przystani kajakowej z zapleczem socjalnym¹⁶, a w 2016 r. ukończono modernizację stadionu miejskiego¹⁷. W 2017 r. przyjęto Lokalny Program Rewitalizacji, w ramach którego nastąpiła rewaloryzacja Kolegiaty Żuławskiej (fara). Drugi etap rewaloryzacji polega na budowie południowej obwodnicy miasta, częściowo

¹³ W 2014 r. Narodowy Instytut Dziedzictwa przyznał tytuł „Zabytek Zadbane” kościołowi poewangelickiemu w Nowym Stawie w kategorii: Adaptacja obiektów zabytkowych (Liżewska 2015).

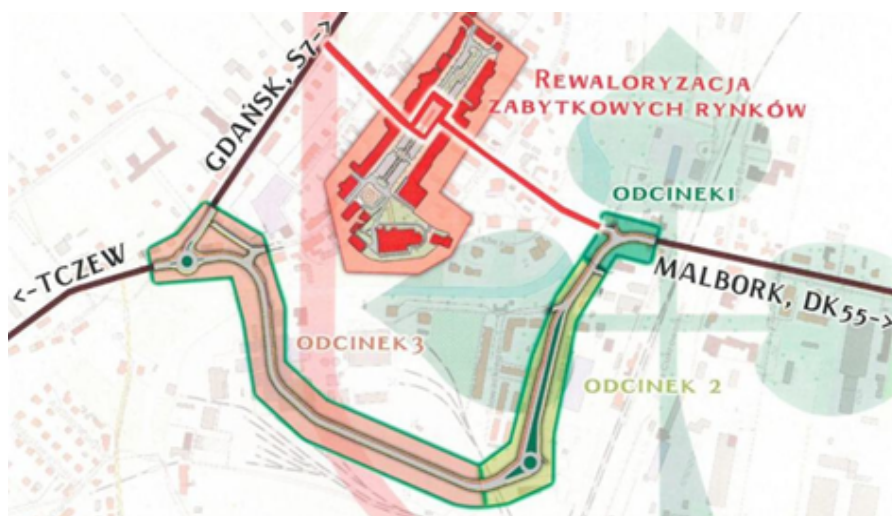
¹⁴ Potoczne określenie wieży kościoła poewangelickiego.

¹⁵ http://nowystaw.pl/cms/7657/zespol_sluzb_ratowniczych

¹⁶ <http://malbork.naszemiasto.pl/artukul/novostawskie-inwestycje,1183693,galop,t,id,tm.html>

¹⁷ http://nowystaw.pl/wiadomosci/1/wiadomosc/96995/zmodernizowany_stadion_miejski_oddany_do_uzytku

przez tereny po dawnej cukrowni (nr 6 na rycinie 9). W związku z budową trasy tranzytowej planuje się wprowadzić uspokojenie ruchu na placu rynkowym, m.in. poprzez budowę tzw. centralnej wyspy rekreacyjnej z miejscami parkingowymi przy Rynku Kościuszki. Rewaloryzacji poddana zostanie zachodnia pierzeja rynku i okolice fary¹⁸ (ryc. 12). Podsumowując analizę ostatniego wydzielonego okresu przemian morfologicznych miasta, można podzielić go na dwie części.

Ryc. 12. Projekt rewaloryzacji placu rynkowego w Nowym Stawie i budowy obwodnicy centrum miasta
Źródło: materiały UMiG Nowy Staw

Pierwszy okres zakończony likwidacją cukrowni związany był z upadkiem przemysłu i degradacją tkanki miejskiej.

Drugi okres charakteryzuje się procesami rewaloryzacji i rewitalizacji oraz realizacją inwestycji infrastrukturalnych. Kierunek wprowadzanych zmian i rozwoju miasta należy uznać za pozytywny. Poprawia się estetyka, jakość życia mieszkańców, czyni się kroki w kierunku rozwoju funkcji turystycznej.

8. Podsumowanie i wnioski

W ramach podsumowania wydzielono główne determinanty przemian krajo-
brazu Nowego Stawu, częściowo określone już w zasadniczej części pracy. Uszczegóławiając wyróżnione przez M. Dobrowolską (1948), a potem U. Mygę-

¹⁸ <http://nowystaw.pl/>

-Piątek (2010) czynniki przemian krajobrazu (przyrodnicze, historyczne i polityczne oraz cywilizacyjne), wyznaczono główne determinanty przemian krajobrazu Nowego Stawu:

- przyrodnicze – położenie nad rzeką niziną (powodzie, żegluga), żyzne gleby, warunki sprzyjające budowie wiatraków, a obecnie farm wiatrowych;
- położenia geograficznego i dostępności komunikacyjnej – początkowo funkcje portowe i korzyści płynące z lokalizacji na szlaku handlowym z Tczewa i Malborka do Gdańska, obecnie konieczność budowy obwodnicy miasta;
- polityczne i historyczne – decyzje administracyjne o powiększaniu granic miasta, utrata i przywrócenie istotnych funkcji administracyjnych, rabunek i zniszczenia wywołane stacjonowaniem, przemarszami wojsk i frontów wojennych, kataklizmy w postaci pożarów;
- demograficzne – mała liczba ludności i niewielkie zmiany w tym zakresie w perspektywie historycznej – nieznaczna ekspansja przestrzenna;
- ekonomiczne – początkowo rozwój funkcji handlowej i rolniczej, co zdecydowało o infrastrukturze oraz fizjonomii Nowego Stawu, od XIX w. funkcja rolnicza i przemysłowa – rozwój zakładów przetwórstwa rolno-spożywczego, obecnie głównie funkcja usługowa i rolnicza, budowa farm wiatrowych.

Omawiając przemiany krajobrazu miejskiego w ciągu wieków, oprócz analiz materiałów kartograficznych, opracowań i źródeł pisanych, posłużono się także materiałem ikonograficznym. Na rycinie 13 zestawiono ze sobą panoramy Nowego Stawu z różnych okresów jego rozwoju – XVIII, XIX i początku XXI w. Porównując współczesną panoramę miasta względem minionych epok, należy odnotować stosunkowo niewielkie zmiany ekspozycji najważniejszych obiektów zabytkowych. Zmiany dominant krajobrazowych nie zakłócają harmonijnej sylwetki miasta, wkomponowanej w środowisko przyrodnicze i żuławski krajobraz rolniczy. Powstanie i rozwój miasta ściśle związane były z uwarunkowaniami przyrodniczymi Żuław Wielkich (silny determinizm geograficzny). Miasto lokacyjne powstało w XIII w. na bazie wcześniej istniejącej osady wiejskiej i osady targowej. Od czasów lokacji rozwój przestrzenny Nowego Stawu był stosunkowo niewielki. Oprócz zabudowy zagrodowej miasto i Nytyaska Wieś nie rozwijały się poza obszar granic średniowiecznych, aż do dynamicznego okresu industrializacji od lat 70. XIX w.

Rozwój ten objawił się powstaniem zabudowy wzdłuż szlaków komunikacyjnych do Malborka i Elbląga. W późniejszym okresie wynikał również z administracyjnych decyzji powiększania obszaru Nowego Stawu (1946 r. i 2005 r.). Momenty przełomowe w kwestii rozplanowania przestrzennego miasta to: lokacja w XIV w., wielki pożar w 1802 r. oraz odbudowa zniszczonej zabudowy i regulacja działek miejskich w śródmieściu, rozwój przemysłu i komunikacji

w drugiej połowie XIX w. oraz wspomniane decyzje administracyjne powiększenia miasta. Przemiany zabudowy w okresie historycznym były dość znaczne, co wynikało z katastrofalnych pożarów i powodzi, w mniejszym stopniu konfliktów zbrojnych.

Ryc. 13. Panoramy Nowego Stawu w XVIII, XIX i początku XXI w.
Źródło: K. Dirschauer (1999), fotografia autora (2017)

Do współczesności zachowały się elementy architektury gotyckiej, gotyckie piwnice, wielkość i kształt niektórych parceli przy rynku oraz głównie XIX- oraz XX-wieczna zabudowa centrum. Nowy Staw rozwijał się najpierw jako miasto handlowe i świadczące usługi dla zaplecza rolniczego, a od XIX w. jako ośrodek przetwórstwa rolno-spożywczego. Upadek przemysłu na przełomie XX i XXI w. oraz niekorzystne procesy demograficzne, charakterystyczne dla małych miast, spowodowały recesję Nowego Stawu. Obecnie można zauważyć zróżnicowane kierunki przemian krajobrazu kulturowego. Z jednej strony zacierają się regionalne i lokalne cechy architektoniczne zabudowy zabytkowej, a nowa architektura powstaje najczęściej bez nawiązania do tradycji budownictwa regionalnego. W centrum nadal są zdegradowane obszary poprzemysłowe. Z drugiej strony, od ok. 2008 r. można obserwować symptomy stabilizacji gospodarczej, a przede

wszystkim poprawy ładu przestrzennego w postaci modernizacji i rozwoju infrastruktury komunalnej oraz rewitalizacji i rewaloryzacji centrum miasta. Jednakże zmiany te zazwyczaj nie wzmacniają bazy ekonomicznej Nowego Stawu. Dynamiczny rozwój miasta nie będzie możliwy bez dużej inwestycji gospodarczej, zapewniającej nowe miejsca pracy, które zatrzymałyby odpływ młodych ludzi, przyciągnęły kolejnych inwestorów i nowych mieszkańców oraz w dalszej perspektywie dały asumpt do kolejnych inwestycji w zakresie rewaloryzacji i rewitalizacji miasta.

Literatura

- Affek A., 2012, *Kalibracja map historycznych z zastosowaniem GIS*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG”, 16, s. 48–62.
- Betlejewska C., 2004, *Rozmierzenie miast lokowanych przez Zakon Krzyżacki w XIV wieku*, [w:] Czaja R., Nawrońska G., Rębkowski M., Tandecki J. (red.), *Archeologia et historia urbana*, Elbląg, s. 117–124.
- Chmielewska M., 2012, *Morfologiczne przekształcenia przestrzeni miejskiej Katowic*, maszynopis pracy doktorskiej, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Czernik Z., 2011, *Odbudowa miast historycznej Warmii po II wojnie światowej*, Olsztyn.
- Dirschauer K., 1999, *Nowy Staw w dawnym spojrzeniu. Oblicze i historia Nowego Stawu*, Malbork.
- Dobrowolska M., 1948, *Dynamika krajobrazu kulturalnego*, „Przegląd Geograficzny”, 21 (3–4), s. 151–205.
- Dormann E., 1861, *Geschichte des Kreises Marienburg*, Marienburg.
- Dziewoński K., 1971, *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. Studium rozwoju pojęć metod i ich zastosowań*, „Prace Geograficzne”, 87, Wrocław.
- Golachowski S., Pudelko J., 1963, *O analizie metrologiczno-geometrycznej planów osiedli średniowiecznych*, „Kwartalnik Architektury Urbanistyki”, 8, s. 287–298.
- Jagodziński M.F., 2004, *Czy Elbląg był kontynuacją Truso? Jeszcze jeden głos w dyskusji*, [w:] Czaja R., Nawrońska G., Rębkowski M., Tandecki J. (red.), *Archeologia et historia urbana*, Elbląg, s. 95–106.
- Jażdżewska I., 2012, *Zastosowanie Systemów Informacji Geograficznej (GIS) w geografii urbanistycznej*, [w:] Liszewski S. (red.), *Geografia urbanistyczna*, Warszawa, s. 379–390.
- Jedliński W., Klofczyński R., 2010, *Dzieje Nowego Stawu*, Nowy Staw.
- Jerczyński M., Chaves L.F., Siemek Z., 1973, *Studia nad strukturą funkcjonalną miast*, Prace Geograficzne IG PAN, 97, Wrocław.
- Kondracki J., 2011, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa.
- Koter M., 1974, *Fizjonomia, morfologia i morfogeneza miasta. Przegląd rozwoju oraz próba uściślenia pojęć*, „Zeszyty Naukowe UŁ, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze”, seria II, 55, s. 3–16.

- Koter M., 1976, *Komentarz naukowy do cyklu prac na temat: Morfogeneza wielkiego miasta na przykładzie Łodzi (resume rozprawy habilitacyjnej)*, Łódź.
- Koter M., 1979, *Struktura morfogenetyczna wielkiego miasta na przykładzie Łodzi*, „Acta Universitatis Lodzianis”, seria II, 21, s. 25–52.
- Kulesza M., 2001, *Morfogeneza miast na obszarze Polski Środkowej w okresie przed-rozbiorowym. Dawne województwo łęczycki i sieradzkie*, Łódź.
- Kulesza M., 2011, *Zagadnienia morfogenezy i rozplanowania miast średniowiecznych w Polsce*, Łódź.
- Lettau H., 1929, *Neuteich Heimatbuch*, Neuteich.
- Lipińska B., 2011, *Ochrona krajobrazu zabytkowego Żuław Wiślanych*, Nowy Dwór Gdański–Gdańsk.
- Liżewska I. (red.), 2015, *Zabytek zadbany. Co to znaczy?*, Warszawa: http://www.nid.pl/pl/Dla_wlasciocieli_i_zaradcow/Aktualnosci/2015/2015.05.28_li%C5%BCewska/ZA_BYTEK%20ZADBANY_low%20res.pdf.
- Lubocka-Hoffmann M., 2004, *Miasta historyczne zachodniej i północnej Polski. Zniszczenia i programy odbudowy*, Elbląg–Bydgoszcz.
- Masztalski R.P., 2005, *Przeobrażenia struktury przestrzennej małych miast Dolnego Śląska po 1945 roku*, Wrocław.
- Miszewska B., 1971, *Analiza morfologiczna Opola*, „Studia Społeczno-Ekonomiczne”, 2, s. 180–217.
- Miszewska B., 1979, *Elementy struktury morfologicznej Wrocławia*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 438, s. 29–41.
- Myga-Piątek U., 2001, *Spór o pojęcie krajobrazu w geografii i dziedzinach pokrewnych*, „Przegląd Geograficzny”, 73 (1–2), s. 163–176.
- Myga-Piątek U., 2010, *Przemiany krajobrazów kulturowych w świetle idei zrównoważonego rozwoju*, „Problemy Ekorozwoju – Problems of Sustainable Development”, 5 (1), s. 95–108.
- Piasek D., 2008, *Zamek krzyżacki w Laskach – próba rekonstrukcji*, [w:] Gola G., Opitz M. (red.), *Rocznik Żuławski*, Nowy Dwór Gdański. s. 76–79.
- Plit J., Nita J. (red.), 2012, *Źródła kartograficzne w badaniach krajobrazu kulturowego*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, t. 16, Sosnowiec.
- Pudelko J., 1960, *Zagadnienie wielkości i proporcji rynków w badaniach nad rozplanowaniem miast średniowiecznych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej”, 36, s. 25–45.
- Pudelko J., 1964, *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienie działki*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 9, s. 3–27.
- Richling A. (red.), 2006, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa.
- Rozenkranz E., 1961, *Lokacja Nowego Stawu*, „Rocznik Gdański”, 19–20, s. 320–332.
- Rozenkranz E., 1962, *Początki i ustrój miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia*, Gdańsk.

- Rozenkranz E., Podoski K., Sobociński A., 1969, *Nowy Staw*, Gdańsk.
- Schmid B., 1919, *Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, III – *Pomesanien*, 14: *Kreis Marienburg*, Danzig.
- Ślodeczyk J., 2003, *Przestrzeń miasta i jej przeobrażenia*, Opole.
- Starski M., 2010, *Dzieje rynku w Pucku*, „Światowit”, 8, s. 149–176.
- Suliborski A., 2001, *Funkcje i struktura funkcjonalna miast. Studia empiryczno-teoretyczne. Komentarz do zbioru monotematycznych publikacji stanowiących rozprawę habilitacyjną*, Łódź.
- Suliborski A., 2010, *Funkcjonalizm w polskiej geografii miast. Studia nad genezą i pojęciem funkcji*, Łódź.
- Szmytkie R., 2009, *Zróżnicowanie funkcjonalne małych miast województwa dolnośląskiego*, [w:] Marszał T. (red.), *Struktura funkcjonalna małych miast*, Łódź, s. 7–24.
- Woś A., 1996, *Zarys klimatu Polski*, Poznań.
- Wysocki J. (red.), 2009, *Dziedzictwo kulturowe Warmii – Mazur – Powiśla. Stan zachowania, potencjały i problemy*, Olsztyn.

Materiały źródłowe

- Bertram H., Schwarz W., 1935, *Die Eindeichung, Treckenlegung und Besiedlung des Weichsel delta seit dem Jahre 1300 in ihrer geopolitischen Bedeutung*, Ottomar Steinbach, 1:200 000, Danzig 1935: <http://rcin.org.pl/igipz/dlibra/docmetadata?id=28712&from=publication>.
- Die jüdischen Mitbürger von Neuteich*, Heimatbund der Neuteicher, Neuteich-Brief 12/2002.
- Jaskulska M., 2016, *Raport z konsultacji społecznych projektu uchwały Rady Miejskiej w Nowym Stawie w sprawie wyznaczenia obszarów zdegradowanych oraz obszaru rewitalizacji w mieście Nowy Staw*, Gdańsk.
- Lewandowska E., 1972, *Studium historyczno-urbanistyczne Nowego Stawu*, maszynopis PDN-H, PP Pracowni Konserwacji Zabytków Oddział w Gdańsku, obecnie w zbiorach archiwum PWKZ w Elblągu, Gdańsk.
- Lokalny Program Rewitalizacji Nowego Stawu do roku 2020. *Raport z delimitacji obszarów problemowych*, 2015, AMT Partner. Doradca Samorządu i Biznesu, Nowy Staw.
- Mapa ewidencji gruntów. Miasto Nowy Staw. Obręb 1, skala 1:2000, Kopia pierworysu, Identyfikator ewidencyjny materiału zasobu: 76/9/15/68, Powiatowy Oddział Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Malborku.
- Materiały ikonograficzne Jacka Agejczyka, Nowy Staw.
- Nowy Staw, plan miasta, Wydawnictwo Host Int., druga połowa lat 90. XX wieku.
- Załącznik nr 1 do Uchwały Nr 334/2009 Rady Miejskiej Nowy Staw z dnia 31 sierpnia 2009 r., *Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta i Gminy Nowy Staw*.
- Załącznik nr 1 do Uchwały Nr 376/LIII/2014 Rady Miejskiej w Nowym Stawie z dnia 18 marca 2014 r., *Strategia Rozwoju Miasta i Gminy Nowy Staw 2033*.

Źródła internetowe

<http://cwz.pomorskie.pl>
<http://malbork.naszemiasto.pl/arttykul/nowostawskie-inwestycje,1183693,galop,t,id,tm.html>
<http://malbork.naszemiasto.pl/tag/wiatraki-nowy-staw.html>
<http://nowystaw.pl/>
http://nowystaw.pl/cms/7657/zespol_sluzb_ratowniczych
http://nowystaw.pl/wiadomosci/1/wiadomosc/96995/zmodernizowany_stadion_miejski_oddany_do_uzytku
http://www.nid.pl/pl/Dla_wlascicieli_i_zarzadcow/Aktualnosci/2015/2015.05.28_li%C5%BCewska/ZABYTEK%20ZADBANY_low%20res.pdf
www.geoportal.gov.pl

Morphological transformation of a small town based on the example of Nowy Staw

Summary

The article attempts to define spatial transformations of the small town of Nowy Staw in the Żuławy Wiślane. The morphological and functional development periods were distinguished, and the most important determinants of its physiognomy and morphology were presented. Nowy Staw has a medieval origin and has played an important economic role in the Vistula delta for centuries. The role was above all commercial, serving the local agricultural base. These functions were reflected in the infrastructure, physiognomy and spatial planning. The specific character of the town may be seen in such elements as the preserved spatial layout, Gothic parish church and evangelical congregation, 19th- and 20th-century residential buildings, historical industrial buildings and farmhouses. This mosaic of historical layers, visible in the form of a contemporary cultural landscape, has not been fully destroyed during the Second World War, nor the postwar period of municipal investments. It is a valuable heritage of the past, as well as the cultural potential and distinguishing factor of the town. The transformation of the functions, physiognomy and space observed in Nowy Staw over the last dozen or so years largely reflect the characteristic functional features of small towns in transformation-period Poland. All this, combined with interesting political history, makes Nowy Staw an outstanding study subject for settlement and historical geography.

Keywords: city morphology, cultural heritage, small town, Nowy Staw, Żuławy Wiślane.

Łukasz Musiaka, dr
Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych, Katedra Geografii Politycznej,
Historycznej i Studiów Regionalnych, ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź
e-mail: lukasz.musiaka@geo.uni.lodz.pl